

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EKONOMİ VE YÖNETİM ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜKETİM HARCAMALARI VE
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: 1960'TAN
GÜNÜMÜZE KADAR TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Mehmet Fatih GÜNDÜZ

2501180122

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ali Osman BALKANLI

İSTANBUL – 2020

ÖZ

TÜKETİM HARCAMALARI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: 1960'TAN GÜNÜMÜZE KADAR TÜRKİYE ÖRNEĞİ MEHMET FATİH GÜNDÜZ

Tüketim; kavramsal olarak, belirli gereksinimlerin ya da arzuların giderilmesi için herhangi bir hizmeti edinme veya ürünü satın alma olarak ifade edilmektedir. Bugün dünyada tüketim araçlarına yüklenen çeşitli imajlar; kişilere kendilerini tamamlanmış hissettirebilmekte ve bu maksatla tüketime özendirilmektedir. Bireylerin, toplumun ve devletin bir malı, hizmeti, sermayeyi yani tüketime sunulmuş bir iktisadi değeri rasyonel bir biçimde kullanması anlamına gelen tasarruflar ise tüketim davranışlarına etki eden bir unsur olarak görülmektedir. Önceden belirlenmiş bir alanda hedeflenen bir getiriye elde etmek amacı ile belirli bir zaman dilimi içerisinde birikimlerin yatırım araçlarına bağlanması, ek tesis yapılması, mal veya hizmet üretim olanaklarının arttırılması da yatırım olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu kapsamda ülkelerin de nihai hedefleri ekonomik büyüme açısından değerlendirilmektedir. Bu büyüme üretilen mal ve hizmetlerin tüketim kanalıyla insanların gereksinimlerinin karşılanması üzere kullanılmasıyla sağlanmaktadır. Bu bağlamda ekonomik büyüme; üretilen mal ve hizmetlerin, ekonomideki tüm sektörler tarafından, üretilmiş olan mal ve hizmetlerdeki parasal bir artış ve ekonomiye bakıldığında nicel anlamda ticari işlemlerin çokluğunu ve yükselişini simgeleyen bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik sürdürülebilirlik; en temel tüketim ve üretim faaliyetlerini destekleyen, eşit paylaşım imkân veren, bireylerin yaşam standartlarını daha iyi bir seviyeye getirmeyi hedefleyen ve sınırlı olan doğal kaynakların tükenmeden çevrede oluşan baskıyı azaltmayı hedefleyen ekonomik bir mekanizmanın oluşturulmasıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda; devlet ve dış borçların yönetilebilirliğini sürdürebilmesi, mal ve hizmetlerin süreklilik arz edecek biçimde üretilmesi, endüstriyel boyutta üretim sürecini tahrip eden piyasa dengesizliklerinden korunmak temel amaçları arasındadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye için 1960-2018 yılları arasında tüketim harcamaları ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkinin zaman serileri analizi tekniğiyle ekonometrik olarak analiz edilmesidir. Bu kapsamda ilgili yıllar için ulaşılan veriler test edilmiş ve araştırma kapsamında yapılan ekonometrik analizler sonucu 1960-2018 yılları arasındaki Türkiye’de kişi başı GSYH ile hanehalkı

harcamaları toplam miktarı arasında uzun dönemde bir ilişkinin var olduğu ve kişi başi GSYH'nın hanehalkı harcamaları toplam miktarı üzerinde olumlu ve çok güçlü bir etkisinin olduğu görölmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Hanehalkı Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Sürdürülebilir Kalkınma, Eşbütünleşme Analizi

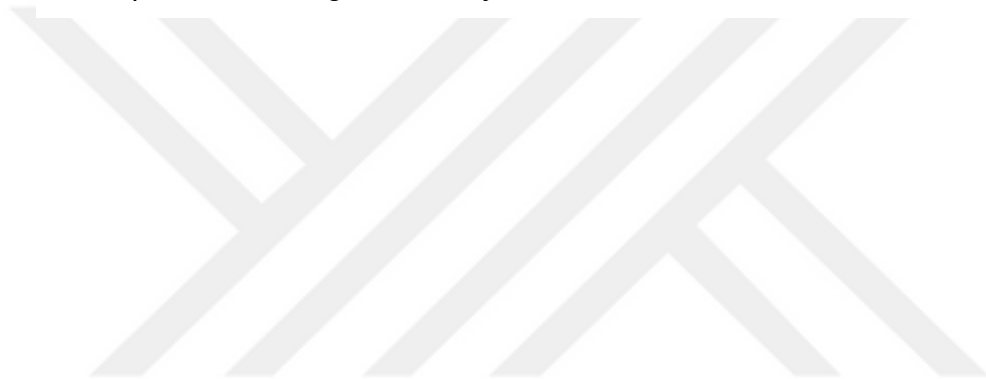
ABSTRACT

CONSUMPTION EXPENDITURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE EXAMPLE OF TURKEY FROM 1960 TO TODAY MEHMET FATİH GÜNDÜZ

Consumption is conceptually expressed as acquiring any service or purchasing any product to satisfy certain needs or desires. Today, the various images that gained value in terms of the meaning of consumption in the world can make people feel complete and encourage them to consume and make individuals for this purpose. Savings, which means rational use of a property, service, capital, in the word an economic value offered to consumption, by individuals, society and the state, is seen as a factor affecting consumption behavior. In order to achieve a targeted return in a predetermined area, connecting the savings to investment instruments, building additional facilities, increasing the production possibilities of goods or services within a certain period of time is also conceptualized as investment. In this context, the final aims of countries are evaluated in terms of economic growth. This growth is achieved through the use of goods and services that produced to meet the needs of people through the meaning of consumption. In this context, economic growth is regarded by all sectors in the economy as a measure of monetary increase in goods and services produced and it is a measure of the multiplicity and also rise of commercial transactions in quantitative terms. Economic sustainability is the creation of an economic mechanism that supports the most basic consumption and production activities, enables equal sharing, aims to improve the living standards of individuals and to reduce the pressure on the environment without depleting limited natural resources. In the economic dimension of sustainable development, state and foreign debt should be managed, goods and services should be produced in a way that is consistent, and protection from market imbalances that destroy the industrial production process is among the main objectives. The aim of this study is to analyze the relationship between consumption expenditures and sustainable development in Turkey between 1960-2018 by econometric time series analysis technique. In this context, the research made within the scope of the data achieved for the relevant year tested and the result of the econometric analysis with GDP per capita in Turkey between the years 1960-2018 the total amount of household expenditures between

long-run relationship of GDP per capita and household expenditures show a positive and powerful effect that has on the total amount. As a result of econometric analysis made within the scope of the research; it is seen that there is a long term relationship between GDP per capita and households final consumption expenditure in Turkey for the period of 1960-2018.. In addition, GDP per capita has a strong positive effect on households final consumption expenditure.

Keywords: Consumption, Household Spending, Economic Growth, Sustainable Development, Co-Integration Analysis

ÖNSÖZ

Üretim ve tüketim; ekonomiyi ve onun yönetimini ilgilendiren, birbirine bağımlı en önemli iki fonksiyondur. Harcamaların çok büyük bir kalemini oluşturan tüketim harcamaları, doğru ve etkin yönetildiğinde doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik büyümeyi ve refahı olumlu yönde destekleyecektir. Kaynakların kıt, ihtiyaçların sınırsız olduğu varsayımıyla; kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlara eşit dağılımını öngören, tükettiğini yeniden üretime dönüştüren, geleceğe kullanılabilir kaynak aktarabilen yönetim anlayışına ihtiyacımız vardır. Yine bu konuda tüketimin birer öznesi olarak bizlere ve topluma büyük sorumluluklar düşmektedir.

Bu çalışmanın araştırılmasında ve yürütülmesinde gerek teknik gerekse de öz itibarıyla, lisans eğitimi yıllarından bu yana, bilgi ve deneyimlerinden istifade ettiğim değerli hocam Doç. Dr. Ali Osman BALKANLI'ya, dönem içi derslerine katılımımı ve çalışmamın olumlu neticelendirilmesi için gereken her türlü izin kolaylığını sağlayan Türkiye Halk Bankası'nın anlayışlı ve insan odaklı yönetimine, maddi ve manevi desteğini üzerimden esirgemeyen biricik aileme teşekkürlerimi sunarım.

MEHMET FATİH GÜNDÜZ

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ	x
GRAFİKLER LİSTESİ	xi
SEMBOLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜKETİM VE TÜKETİM HARCAMALARI

1.1. TÜKETİM.....	3
1.1.1. Tüketim Fonksiyonu.....	3
1.1.2. Mutlak Gelir Hipotezi.....	5
1.1.3. Nispi Gelir Hipotezi	5
1.1.4. Sürekli Gelir Hipotezi	6
1.1.5. Hayat Döngüsü (Yaşam Boyu Gelir) Hipotezi.....	7
1.2. TÜKETİM HARCAMALARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	7
1.2.1. Ekonomik Faktörler	7
1.2.1.1. Gelir ve Gelir Dağılımı.....	7
1.2.1.2. Enflasyon ve Likidite Sorunu.....	8
1.2.2. Demografik Faktörler	9
1.2.2.1. Yaş, Eğitim Düzeyi ve Meslek.....	9
1.2.2.2. Aile	10
1.2.3. Sosyo-Kültürel Faktörler	11
1.2.4. Psikolojik Faktörler.....	12
1.3. TASARRUF	13
1.4. YATIRIM	13
1.5. HANE HALKI HARCAMALARI.....	13
1.6. EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA.....	14
1.6.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Kavramsal Yönü.....	14

1.7. EKONOMİK BÜYÜME KAYNAKLARI	15
1.8. EKONOMİK BÜYÜMENİN ÖLÇÜLMESİ	15
1.9. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ	17
1.9.1. Klasik Büyüme Modeli.....	17
1.9.2. Modern Büyüme Modeli	18
1.9.3. Neoklasik Büyüme Modeli (Solow Modeli)	20
1.10. İÇSEL BÜYÜME MODELLERİ	21
1.10.1. Ar-Ge'ye Dayalı Yeni İçsel Büyüme Modeli	21
1.10.2. Yaratıcı Yıkım Modeli: Aghion ve Howitt	21
1.10.3. Grossman ve Helpman: Ürün Çeşitlendirmesi ve İçsel Teknolojik Büyüme	23
1.10.4. Romer ve Lucas Büyüme Modeli	24
1.10.5. İnovasyona Dayalı Ekonomik Büyüme ve Schumpeter Yaklaşımı	25
1.11. KALKINMA KAVRAMI	25

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE EKONOMİK BÜYÜME

2.1. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ.	28
2.2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN HEDEFLERİ	29
2.3. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BİLEŞENLERİ VE YAKLAŞIMLARI	30
2.3.1. Ekolojik İktisat	30
2.3.2. Doğal Sermaye ve Sürdürülebilirlik	31
2.4. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN BOYUTLARI	32
2.4.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomik Boyutu.....	32
2.4.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal Boyutu	33
2.4.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Çevre Boyutu.....	35
2.5. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ	36
2.6. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HESAPLAMALARINDA KULLANILAN ENDEKSLER	37
2.6.1. İnsani Kalkınma Endeksi.....	37
2.6.2. Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi.....	39
2.6.3. Yeşil Muhasebe	40
2.7. 1960 – 1980 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE	41
2.8. 1980 – 2000 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE	42

2.9. 2000 – 2018 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE	44
2.10. TÜKETİM HARCAMALARI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMAYA İLİŞKİN İLGİLİ LİTERATÜR	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE ÜZERİNE BİR UYGULAMA

3.1. ARAŞTIRMANIN DESENİ.....	61
3.2. VERİ SETİ	61
3.3. VERİLERİN ANALİZİ	64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

4.1. VERİLERİN ANALİZE HAZIR HALE GETİRİLMESİ	65
4.2. KİŞİ BAŞI GSYH İLE HANEHALKI HARCAMALARI TOPLAM MİKTARI ARASINDAKİ UZUN DÖNEMLİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ	66
5.3. KİŞİ BAŞI GSYH'NİN HANEHALKI HARCAMALARI TOPLAM MİKTARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ANALİZİ	66
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	68
KAYNAKÇA	72
EKLER	82

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1 : Türkiye Toplam Yurt içi Tasarruf Oranı (1998-2015).....	45
Tablo 2.2 : Türkiye’de Özel ve Kamu Tasarruf Oranları (%)	45
Tablo 2.3 : Gelir grubuna Göre Ülkelerin Tasarruf/GSYH Oranları	46
Tablo 2.4 : Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumunun Dağılımı (%)	47
Tablo 2.5 : Tasarruf-Yatırım Açığı ile Cari Açık İlişkisi	47
Tablo 4.1 : Değişkenlerin ADF Kök Birim Testi Sonuçları	65
Tablo 4.2 : Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları	66
Tablo 4.3 : Hata Teriminin ADF Kök Birim Testi Sonuçları	67
Tablo 4.4 : LS-Least Squares (NLS ve ARMA) Test Sonuçları.....	67

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 3.1 : 1960-2018 Kişı Başı GSYH Grafiği	62
Grafik 3.2 : 1960-2018 Hanehalkı Harcamaları Toplam Miktarı Değerleri Grafiği ...	63

SEMBOLLER LİSTESİ

Δ	: Birinci dereceden farkı alınmış değer
$\ln$	: Logaritmik dönüşüm uygulanmış değer
$\Delta \ln$	: Logaritması ve birinci dereceden farkı alınmış değer
\$	: Dolar
%	: Yüzde

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey Fuller Testi
ARDL	: Sınır Testi / Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (Autoregressive Distributed Lag Bound Test)
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
BIST	: Borsa İstanbul
BKH	: Bin Yıl Kalkınma Hedefleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BRICS	: Brezilya-Rusya-Hindistan-Çin-Güney Afrika Cumhuriyeti (Brasil-Russia-India-China-South Africa)
CO2	: Karbondioksit
DBX	: Dış Borcun Sürdürülebilirliği
EIRIS	: Ethical Investment Research Services Limited
FMOLS	: Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kare (Fully Modified Ordinary Least Square)
GEGP	: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYHn	: Nominal Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSYHr	: Gerçek Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HDI	: İnsan Odaklı Kalkınma Endeksi (Human Development Index)
HDR	: Human Development Report
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
ISEE	: Uluslararası Ekoloji İktisadi Cemiyeti
KEDV	: Mikro Kredi Projesi ve Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı
LS	: Least Squares Testi
PDOLS	: Panel Dinamik En Küçük Kareler (Panel Dynamic Ordinary Least Square)
SGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
SHDI	: Sürdürülebilir Beşeri Gelişme Endeksi (Sustainable Human Development Index)
TGMP	: Türkiye Grameen Bankası Mikrokredi Programı
TOG	: Toplum Gönüllüleri Vakfı

UNDP : Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
VAR : Vektör Otoregresif

GİRİŞ

Tüketim harcamaları iktisat biliminin en temel konuları içerisinde yer almaktadır. Tüketim harcamalarının iktisat alanında popülerlik kazanması Keynes' in Genel Teorisi sonrasında olmuştur ve tüketim harcamaları ile ilgili ilk yapılan araştırmalar ise 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ekonomilerde tüketim harcamaları gelirin ortaya çıkarılması konusunda oldukça önem arz etmektedir. Tüketim harcamaları, ekonomik büyüme oranını direkt olarak etkileyen ana unsurların başında gelmektedir. Çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerde tüketim harcamalarının belirleyici unsurları olan ekonomik faktörler ve doğru politika oldukça önem arz etmektedir.

Bu çalışmada tüketim harcamaları ve sürdürülebilir kalkınma aynı başlık altında incelenmiş ve araştırılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmaya gelindiğinde, sanayi devriminin gerçekleşmesinden sonra tüm dünya üzerinde ciddi anlamda değişimler meydana gelmiştir. Sanayi devriminin üzerine bir de teknolojik ilerlemelerin olması ve nüfusta meydana gelen artış ortaya çıkan kaynakların daha çok tüketilmesine ve üretimin de buna bağlı olarak yükselmesine neden olmuştur. Üretimde meydana gelen artış gelir düzeylerini yükseltirken diğer bir taraftan tüketime sebep olmakta ve çevre kirliliğini de beraberinde getirmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma amaçları yalnızca uluslararası kurumlar ekseninde alınacak tedbir ve uygulamalarla çözümlenecek kadar tekdüze bir amaç değildir. Belirlenen amaçların büyük çoğunluğu toplumda var olan insanların ve toplulukların alışkanlıkları ve değerlerinde farklılık arz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmak; toplumdaki kişilerin bu belirlenmiş olan kurallara riayet etmesi ve bu amaçlara erişimde yapılan tüm politikaları önemseyerek mikro politikalardan makro politikalara erişinceye kadar bir bütünlük içeren tüm uygulamaları hayata geçirerek meydana gelmektedir. Yani sürdürülebilir kalkınma amaçları, küresel düzeyde alınan kararların yerel düzeyde hayata geçirilmesi noktasında bu uygulamaları insanların ve toplumun özümsemesinden geçtiğinin önemini ifade etmektedir.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde tüketim ve tüketim harcamaları, tüketim fonksiyonu ve hipotezleri, tüketim harcamalarını etkileyen faktörler, tasarruf, yatırım, kalkınma, içsel ve ekonomik büyüme modelleri teorik olarak kavramsal çerçevede incelenerek temellendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise sürdürülebilir kalkınma genel

kapsam içerisinde ekonomik-sosyal ve çevre boyutu ve hedefleri yine teorik olarak literatür taraması yapılarak 1960'tan günümüze kadar olan dönem yeşil muhasebe çerçevesinde araştırılarak incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve beşinci bölümünde ise Türkiye’de 1960-2018 yılları arasındaki dönemde yapılan tüketim harcamaları ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkinin ampirik olarak test edilmesi için analizler ve bulgular yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜKETİM VE TÜKETİM HARCAMALARI

1.1. TÜKETİM

İnsanların gereksinim ve ihtiyaçları tüketim faktörünün temelinde yatan itici olgulardır. Tüketim, var olan bütün ekonomik faktörlerde pazarı meydana getiren bir unsurdur. Gereksinim bir arzuyu meydana getirdiğinde, satın alma isteği ile istek duygusunu ekonomik bir kavram olarak ortaya çıkarır. Bu açıdan tüketim, gereksinimlerin tatmin edilme düzeyini aşarak yaşamın ortasında kendine bir yer açmaktadır. Tüketim, yaşanan bu yeni dünya düzeninin; psikolojik, kültürel, ekonomik ve toplumsal bir faktörü ve düşünceler bütünüdür. Önceleri belirli sınıflar için var olduğu düşünülen tüketim faktörü yenilenmiş ve evrilmiş dünya düzeninde demokratik bir hâl almıştır. Ürün çeşitliliklerinde meydana gelen artış ve alternatiflerin fazlaşması birçok avantaj sunarken bir taraftan da tatmin düzeyinde bir azalma ve mutsuzluk getirebilmektedir. Tüketime temelini oluşturan, bireylerin her şeyin en iyisine layık olduğu mesajı tüketicileri tam bu noktada alışverişin kölesi hâline getirmektedir. Doğada bulunan bütün canlılar gibi insanoğlu da hayatı süresince tüketmektedir. İnsanlar dışındaki canlılar yalnızca fiziksel anlamdaki gereksinimlerini gidermek için tüketirlerken; insanlar sosyal ve psikolojik anlamdaki eksiklik ya da ruh hâllerinden kaynaklanan durumlardan dolayı tüketime yönelebilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında insanlar, manevi ve maddi olarak içsel anlamda duydukları eksikliklerini tamamlamak için tüketmektedirler. Tüketim, belirli bir gereksinimin ya da arzunun giderilmesi için herhangi bir hizmeti edinme veya ürünü satın alma olarak da ifade edilebilir. Bu faaliyeti gerçekleştiren ise tüketici olarak ifade edilmektedir. Tüketime içerisine sembol, imaj ve kültürel değerler de girmektedir. Tüketime yönelik meydana getirilmiş ürünler ve deneyimler daha öncesinde paketlenmiş ve oluşturulmuş ve bunu tüketecek olan kişi ve kişiler için istenilen reaksiyonu meydana getirmek için kodlanmıştır (Dal, 2017: 2-6).

1.1.1. Tüketim Fonksiyonu

Tüketime literatürdeki ilk kullanımlarına bakıldığında; Raymond Williams (1976)' a göre harcamak, bitirmek, tahrip etmek ve israf etmek olarak nitelendirildiği,

kapitalist toplumlarda ise kontrol edilmesi gerekli olan bir eylem olarak ifade edildiği görülmektedir (Featherstone, 1996: 49).

Tüketim kavramının etik ve ahlaki olup olmadığı asırlardır üzerinde konuşulan ve tartışılan bir konu olmuştur. Toplumlar da var olan değer yargıları ile bir bütünlük içerisinde olan tüketim, aslında bir yandan da ideolojik düşüncelerle ve değerlerle savaş içindedir. Geleneksel toplumlarda gereksinimlerin tatmin edilemez ve sonsuz olması durumunun ahlâki ya da sosyal bir rahatsızlığa işaret ettiği düşünülmektedir. Tüketim kültüründe ise, ihtiyaçların sınırsız ve sonsuz olması istenilen ve temel olan bir durumdur (Yanıklar, 2006: 22-27).

Yaşadığımız yüzyılda insanlar bir şeyler alarak kendilerini ifade etmek istemekte ve ifade ettiklerini düşünmektedirler. Mal ve hizmetlere yüklenmiş çeşitli semboller insanları tüketime yöneltmektedir. Semboller vasıtasıyla toplumsal değerlerin tüketimde olan mal ve hizmetler ile arasında bir parça bütün ilişkisi olduğunu ifade etmek ve hayat arasında bağ kurmak temel teşkil etmektedir (Mengü, 2005: 155).

Klasik iktisatçıların perspektifinden bakıldığında ise, tüketicilerin gittikçe ilerleyen mal ve hizmet dizisini satın alarak tatminlerini arttırmak istedikleri, üretimin tek amacı tüketmek olarak nitelendirildiğinde, yirminci yüzyıl neo-Marksistlerin bazılarının sahip olduğu bakış açısı içerisinde bu gelişmenin denetimli ve manipüle edilen tüketim için daha büyük fırsatlar yarattığı düşünülür (Featherstone, 1996: 38).

Tüketimin globalleşmesi; ekonomik yapının kültürel değerlere, kültürel değerlerin de sürekliliği olmayan ve aldatmacalı mallar dünyasına evrildiği bir dünya olarak düşünülmesi ve tartışılması gerekliliği doğmaktadır (Dal, 2017: 8).

Genel anlamı itibari ile tüketim; gereksinimlerin giderilmesi için gerçekleştirilen tüm harcamalar olarak ifade edilmektedir. Tüketme gereksinimi ile gelir sağlama gereksinimi paralel olarak ifade edilebilir. Bu anlamda bireyler gereksinimlerini karşılayabilmek adına kazanç ve gelir elde etmek isterler. Yani aslında gelirlerini söz konusu olan ihtiyaçlarını karşılamak için harcarlar. İktisadi olarak bakıldığında ise; ihtiyaçlarını karşılamak adına mal ve hizmetlerin sunulduğu noktalarda yapılan harcamalar olarak ifade edilebilir. Keynes' e göre; tüketim için yapılan harcamalar, elde edilen harcanabilir gelirin artan bir fonksiyonunu temsil etmektedir. Harcanabilir

gelir ile tüketim harcamaları paralel düzeyde ilerleme ya da gerileme göstermektedir (Cengiz, 2015: 12).

İnsanların en çok ve en önemli harcama yaptığı olgular, tüketim malları ve hizmetleridir. Kişilerin gelirleri yükseldikçe harcama oranları yükselebilir, biriktirerek bu geliri tasarruf da edebilir. Kişilerin gereksinimlerini gidermeye yönelik satın aldığı mal ve hizmetler için ödediği maliyetler, elde olan gelirin artan bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. Yani, bu kavram genel olarak değerlendirildiğinde, bir ülkenin milli geliri yükseldikçe tüketim harcamaları da buna paralel olarak yükselecek, milli gelir düştükçe de yine tüketim harcamaları düşecektir. Keynes'e göre tüketim harcamalarının harcanabilir gelirle ciddi anlamda bir ilişkisi vardır. Keynes harcanabilir gelir ile tüketim harcamaları arasındaki bu ilişkiyi tüketim fonksiyonu olarak tanımlamaktadır (Mishkin, 2000: 195).

1.1.2. Mutlak Gelir Hipotezi

Keynesyen iktisatçılar için tüketim harcanabilir gelirin bir olgusudur. Şu an yani bugün yapılan tüketim miktarı cari gelir seviyesini oluşturacaktır. Keynes, mutlak gelir hipotez ekseninde tüketimin, söz konusu dönemin harcanabilir cari gelir düzeyi ile alâkalı olduğunu ifade eder. Bu söz konusu dönemde harcanabilir gelir düşüş gösterdiğinde, cari gelir de buna paralel olarak düşüş gösterecektir.

$$C = f(\text{harcanabilir gelir})$$

Mutlak gelir hipotezi, gelir arttığında tüketimin de artacağını söylemektedir. Tüketimde meydana gelen artış ile gelir artışı aynı düzeyde olmamaktadır. Bu hipotezin doğrulanması adına çok sayıda araştırma yapılmıştır. Simon Kuznets kısa süre için kullanılan verilerde bu hipotezi doğrulamış ancak uzun dönemli verilerde bu hipotezi geçersiz saymıştır. Kısa dönem için harcama ve gelir eğilimleri yükselecek, ortalama tüketim eğilimi azalacaktır. Uzun döneme gelindiğinde ise; tüketim ve gelir eşdeğer bir biçimde yükselecek, ortalama tüketim eğilimi ise olduğu hâliyle yani sabit olarak kalacaktır. Literatüre bakıldığında söz konusu bu durum, tüketimdeki bulmaca olarak tanımlanmaktadır (Cengiz, 2015: 15).

1.1.3. Nispi Gelir Hipotezi

Mutlak gelir hipotezinin ve tüketim bulmacasının uyardığı ilk çalışma Amerikalı iktisatçı James S. Duessenberry'nin 1949 yılında geliştirdiği Nispi Gelir Hipotezi

yaklaşımıdır (Ünsal, 2009: 421). Duesenberry (1952) tüketimin, nispi gelir ile psikolojik ve sosyal faktörlerden etkilendiği ve tüketimin cari gelirin geçmişteki en yüksek gelire oranının bir fonksiyonu olduğu yaklaşımıyla tüketimi ele almaktadır (Palley, 2010: 42). Tüketicilerin sosyo-psikolojik davranışlarını ele alan nispi gelir hipotezi iki temel önermeden kaynaklanır. Birincisi tüketicilerin davranışlarının birbirinden bağımsız olmadığıdır. İkincisi ise tüketici davranışlarının tersinmez olduğudur (Singh ve Ramesh, 1971: 342).

Nispi gelir hipotezinin ilk varsayımına bakıldığında, tüketim davranışları farklı aktörlerle birliktelik içerisinde ve buna uygun olarak “gösteriş etkisi hipotezi” etkisi geliştirilmiştir. Yani aslında kişilerin yaptıkları harcamalar kişinin içinde bulunduğu toplumdaki hanehalklarının gelir içindeki nispi lokasyonu ile ilgilidir. Kişilerin tüketim harcamaları, toplum içinde bulundukları konumdan oldukça etkilenmektedir. Eğer bulundukları toplum içerisinde maddi anlamda, statü ve itibar anlamında daha üst seviyede olan insanlar ile beraberse bu durum söz konusu grup içerisinde olan diğer bireylerin tüketim harcamalarını da etkilemektedir. İkinci varsayım ise, “dişli (ratchet) etkisi” dir. Burada kişiler cari tüketim gerçekleştirirken, önceki dönemlerdeki en yüksek gelirlerini baz alarak tüketim gerçekleştirirler. Bu duruma göre ise; eğer gelirleri artarsa tüketimleri artar, düşer ise de harcamaları da paralel olarak düşer (Duesenberry, 1952: 110).

1.1.4. Sürekli Gelir Hipotezi

1950' lerin ortalarında Milton Friedman tarafından ileri sürülen bu hipotez, geliri; kişinin her dönem kazandığı sürekli gelir ve her dönem kazandığı süreksiz gelir olarak sınıflandırmaktadır. Sürekli gelir incelenecek olduğunda, uzun solukta kazanılan sürekli gelirdir. Örnek verecek olursak; maaşla çalışan bir kişinin kazancı sürekli olan bir gelirdir. Bu sebeple de kişi maaşının geleceğini bildiğinden tüketim harcamalarını da bu seviyede yapacaktır. Süreksiz gelir ise; kişinin eline bir anda geçen (nakdi miras ve şans oyunları gibi) gelirlerdir. Bu tarz gelirler elde edildiğinde genellikle kişiler yatırım yaparak tasarruf etme yoluna giderler. Bu sayede de ellerine düzenli olarak geçecek bir gelire yönelebilirler. Eğer yapılan bu tasarruf yatırımdan sürekli olarak gelir edebilirler ise tüketim harcamaları da yine buna bağlı olarak artış gösterecektir. Sürekli gelir, düzenli olarak kazanılması gerekli olan ortalama gelire bağlıdır (Bilgili, 2014: 223).

$C = f$ (Sürekli Gelir veya Gelecekte Elde Edilmesi Beklenen Ortalama Gelir)

1.1.5. Hayat Döngüsü (Yaşam Boyu Gelir) Hipotezi

A. Ando, R. Brumberg ve F. Modigliani' nin 1950' lerin ortalarında ortaya çıkan bu hipotezin oluşma sebebi Fisher' ın zamanlar arasında meydana gelen tüketim incelemeleridir. Bu hipoteze göre tüketim; mevcut ve potansiyel olan gelire göre değil, gelecekte kazanılması tahmin edilen gelirle de ilişkilidir. Bu hipotezde tüketim yaklaşımı, insanların yaşam boyunca birikim yaptıkları tasarruflar ve emeklilik dönemlerinde çalışamayacaklarını düşünerek servet biriktirme yoluyla elde ettikleri gelirleri kapsamaktadır. Sonuç olarak bir ömür yapacakları tüketim ile hayat boyu elde edecekleri ortalama gelir paraleldir. Bu hipotezde de kısa ve uzun dönem kavramları mevcuttur. Kısa dönemli gelirler servet olarak tanımlanır ve tüketimi bu kazançlar belirler. Uzun döneme gelindiğinde ise gelir yükseldikçe tasarruflar da yükseleceğinden tüketim oranını servet oranı belirleyecektir (Cengiz, 2015: 16-17).

1.2. TÜKETİM HARCAMALARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.2.1. Ekonomik Faktörler

1.2.1.1. Gelir ve Gelir Dağılımı

Gelir, bireyin yaptığı hizmeti karşılığında belirli bir dönem içinde ve belli aralıklarla düzenli olarak herhangi bir şeyi satın alma gücünün maddi olarak tanımlanmasıdır. Keynes (1936) Mutlak Gelir Hipotezi geliri, cari gelir şeklinde ifade etmiştir. Cari gelirden bir artış söz konusu olduğunda, bireylerin tüketim harcamalarının da artacağını iddia etmiştir ancak söz konusu olan bu harcamaların gelirden olan artış oranında artmayacağını savunmaktadır. Friedman (1957) Sürekli Gelir Hipotezi geliri, periyodik olan ve geçici olan gelir olarak ikiye ayırmıştır. Modern tüketim teorisi, sürekli gelir hipotezi içindeki varsayımlar ile ilişkilidir. Buradan sonra gelirin tanımı değiştirilmiş ve deneysel bir çerçeve meydana getirilmiştir. Sürekli gelir hipotezi içerisine rasyonel olan beklentiler eklenerek tüketim ve gelir ilişkileri tekrar ele alınarak daha farklı bir bakış açısıyla yorumlanmıştır. Hall (1978) Rasyonel Beklentiler- Sürekli Gelir Hipotezi' ne göre edindiği sonuçlara göre sürekli gelirleri etkileyen spontane durumlar olması dahilinde gelir miktarında da öngörülme sonuçları ortaya çıkar. Bu durumda bireyler tüketim harcamalarını buna göre

düzenlerler. Sürekli olarak geliri etkileyen faktörler olması durumunda ise bireyler tüketim harcamalarını değıştirmmezler (Arslan, 2019: 30).

Gelir dağılımını bazı iktisatçılar, sınıf payları ya da faktörel olarak ifade etmişlerdir. Bu düşünceye göre ise; üretim sürecinde yer alan faktörler (sermaye, emek, müteşebbis ve toprak) üretim sonucunda meydana gelen gelirden almaları gerekli olan hak edilmiş paylardır. Bu dağılıma ise faktör sahiplerinin sosyal anlamda içlerinde yer alacakları sınıfları meydana getirir. Bu sınıflar ise söz konusu kişilerin aldıkları pay oranlarına göre farklılık arz etmektedir. Bu sınıflaşma ise toplumdaki tüketim harcamalarını etkileyen en önemli etkenlerden biridir. Pareto, gelir dağılımında nerdeyse tüm dünyada eşitsizlikler olduğunu ifade etmekte ve bu eşitsizlik oranının ise ülkeler arasında tam anlamıyla benzer olduğunu söylemektedir. Tüketicilerin marjinal tüketim eğrilerinin farklılık arz etmesi, gelir dağılımının tüketime olan etkisini göstermektedir. Tüm aile üyelerinin marjinal tüketim harcamaları birbirine eşit olsaydı eğer gelir dağılımında tüketime etki hiç olmazdı (Bakırcı, 1995: 31-33). Örneğin marjinal tüketim eğilimi 0,5 olan bir tüketiciden, 0,75 olan tüketici lehine gelir dağılımında 1000 liralık bir değışme, toplam tüketimi ikinci tüketici vasıtasıyla 250 lira arttırabilir (Lipsey, 1988: 332).

1.2.1.2. Enflasyon ve Likidite Sorunu

Likidite kısıtı, iktisat yazınında genellikle tüketimin cari gelire aşırı duyarlılığı (excess sensitivity) sebebi olarak Athukorala ve Tsai (2003)' e göre küreselleşmenin beraberinde gelen finansal liberalizasyon olgusu ile likidite hakları kısıtlarının rahatlatılması ve borçlanma imkânlarının yükselmesi özellikle ileriye atılmış tüketimi tetiklemekte ve tasarrufları negatif olarak etkilemektedir (Arslan, 2019: 43-44).

Tüketim kararlarını negatif anlamda etkileyen farklı etkenlere gelindiğinde enflasyon ve likidite sorunu ortaya çıkar. Enflasyon, çoğunlukla fiyatlardaki düzenli olarak ilerleyen yükselişini ifade etmektedir. Harcanabilir gelirdeki satın alma gücünü negatif olarak etkileyen bir faktördür. Hanehalkının gelecek dönemde beklenen fiyat oranlarını etkileyen enflasyon oranları cari ve gelecek dönemdeki tüketim ve tasarruf tercihlerini etkilemektedir. Buna göre, faiz miktarlarındaki yükselme enflasyonun da yükselmesine sebep olmakta ve gelecekte olacak tüketimin bugünkü değerini azaltmaktadır. Bu durumda hanehalkının cari tüketiminde yükselişler meydana gelir (Schooley ve Worden, 2010: 276). Eğer fiyatlar genel düzeyindeki artış, harcanabilir

gelir artışı ile desteklenirse reel olarak tüketim harcamaları ve tasarruf miktarlarında bir değişim olmayacağı anlamına gelir. Fiyat oranlarındaki değişimle harcanabilir gelirden oluşan fark eşdeğer bir seviye göstermez ise, kişi reel manâda tüketim harcamalarını artıracak veya azaltacaktır (Altan ve Göktürk, 2007: 32).

Bir belirsizlik unsuru olarak enflasyon, hanehalkının geleceğe dair beklentilerini de oluşturan temel unsurlardandır. Belirsizliğin artması durumunda geleceğe dair beklentilerini yeniden değerlendiren hanehalkının ihtiyat güdüsüyle birikim sağlaması söz konusudur ve bu durum cari tüketimin düşmesi ile sonuçlanır. İktisatta, enflasyonun tüketim üzerinde etkili olduğuna dair çalışmalar mevcuttur. Hanehalkının enflasyon beklentileri ile dayanıklı tüketim malları arasında pozitif bir ilişki mevcuttur. Enflasyonun artmasını bekleyen hanehalkı, enflasyon beklentisi sabit veya azalan beklentilere sahip olan hanehalkına göre daha çok harcama eğilimine sahiptir (D'Acunto vd, 2015).

Likidite kısıtı, insanlar zamanlararası fayda fonksiyonunu maksimum seviyeye çıkarmak isterken cari tüketimini arttırması gerekebilir. Cari tüketiminin yükselmesi için gerekli kaynağı bulamayan bireyler, borçlanarak ya da diğer bir deyişle negatif tasarruf yaparak tüketim seviyelerini korumak isterler. Likidite kısıdı, bireyin borçlanma imkânlarının kısıtlanması ya da üst borçlanma limitinin belirlenmesi durumudur. Likiditenin daraldığı zamanlarda, direkt borçlanma veya kredi yoluyla tüketimini gideremeyen kişiler tasarruf yaparak gelecekte yapacakları tüketimleri karşılamak istemektedirler (Grigoli vd, 2014: 10)

1.2.2. Demografik Faktörler

1.2.2.1. Yaş, Eğitim Düzeyi ve Meslek

Demografik faktörlerde yer alan etkenler; eğitim durumu, yaş ve meslektir. Hanehalklarına yönelik oluşturulan tüketici gelir harcama anketlerinde bu unsurlar oldukça önem arz etmektedir. Aynı zamanda kişilerin yaşadıkları sosyal çevre, bulundukları semt de etken faktör olarak ele alınmaktadır. Kişilerin yaşları büyüdükçe; yaşam tarzı, değerleri büyük ölçüde tüketim tavırları ve davranışları da farklılık arz etmektedir. Aynı yaş grubunda bulunan bireyler benzer ihtiyaçlar, değerler ve tavır tutum biçimlerine sahiptirler. Kişi, çocukluğundan yaşlılığına kadar geçen sürede yaşam çizgisi üzerinde birbirinden farklı gelişim dönemlerinden geçer ve bu dönemler içerisinde farklılık arz eden fizyolojik ve psikolojik bazı özellikler gösterir. Bu

kapsamda yaşam çizgisi önemsenererek bireyin hayatı genel hatlarıyla; çocukluk, ergenlik/ gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi gelişim dönemlerine ayrılabilir. Çocuk tüketiciler finansal olarak bağımsız olmadıkları için genellikle ebeveynlerinin tüketim harcamalarına bağımlı olarak yaşarlar. Çalışma çağındaki tüketiciler ise gelecekteki tüketim seviyelerini korumak, belirsiz gelir ve tüketim şoklarına karşı koymak amacıyla elde ettikleri emek geliri ile servet biriktirme davranışı göstermektedir. Emeklilik dönemlerinde emek geliri yokluğunda gençlik dönemlerinde biriktirilen servetlerle tüketim desteklenmektedir. Yaşam döngüsü hipotezine göre tüketiciler yaşam döngüleri boyunca sabit bir tüketim profili seçerek tüketim düzleştirmesi yaparlar. Tasarrufun, çalışma yaşında olan bireyler için pozitif, yaşlılar için ise negatif olması nedeniyle emeklilik yaşlarında en yüksek noktaya ulaştığı varsayılmıştır. Modern toplumlarda bireyin tüketim harcamalarını belirleyen en önemli faktör gelirdir. Bireyin gelirini elde süreci ise ekonomik yaşamda üretime katılma 45 derecesiyle ilişkilidir. Tüketicinin mesleği, belirli bir mal ve hizmet grubuna olan talebini belirler. Farklı eğitim düzeylerindeki ve mesleklerdeki bireyler farklı araçlara ihtiyaç duyar. Beşeri sermaye unsuru olarak eğitim düzeyi ve meslek bireysel gelir farklılıklarını açıklamakta önemli bir faktör olmasına karşın; aynı eğitim seviyesine sahip bireylerin gelirleri arasında da farklılıklar görülebilmektedir. Bireylerin yetenekleri arasındaki heterojenlik ile risk üstlenme dereceleri, eğitimin bireysel getirilerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Daha yüksek kabiliyetli bireyler diğerlerine göre eğitimden daha yüksek fayda elde ederler. Böylece, bireyler arasındaki kabiliyet farklılıkları bireysel kazançların farklılaşmasının nedenlerinden birini oluşturabilir. Eğitim düzeyi ve meslek bireyin toplumsal statülerini belirleyerek belirli tüketim davranışlarını sergilemesine neden olur (Arslan, 2019: 44-45).

1.2.2.2. Aile

Aile, sosyal bir oluşum olarak tüketimi doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen önemli bir faktördür. Aile, konuta bağlı ve kan bağına bağlı bireylerin davranış ve kararlarını etkilemektedir. Birlikte yaşamakta olan bireylerden oluşan hanehalkı ile aralarında geleneksel, kan bağı veya yasal bir bağ olan bireylerden oluşan aile, sosyoekonomik oluşumlardır (Özsungur ve Güven, 2017: 135).

Evrensel bir sosyal kurum olan aile, toplumun en çekirdek yapısını oluşturur. Dolayısıyla bir toplumun tüketim davranışlarının özetini ailelerin tüketim davranışlarında bulmak mümkündür. Aile her şeyden önce üyelerinin tutumlarını ve

kişiliklerini belirleyen güçlü bir etkidir. Aileyi öteki gruplardan ayıran özellik, ailenin, hem kazanan, hem de harcayan birim olmasıdır. Karar verme sürecinin genel görünümü açısından aile özellikleri şu şekilde açıklanabilir (Cemalcılar, 1998: 64):

- **Kocanın egemen olduğu aile:** Yaşam sigortası, hırsızlık ve doğal afetlere karşı sigortaları ya da otomobil gibi yüksek harcamaları gerektiren ürünlerin alınmasıdır.
- **Kadının egemen olduğu aile:** Kadının kararlarda egemen olduğu durumlara örnek olarak, temizlik ürünleri, mutfak eşyaları, kadının kendi giysileridir.
- **Kararların ortaklaşa verildiği aile:** Kararların çoğunu kadın ve koca birlikte verirler: ev, tatil yerinin seçimi, eğlence, çocukların eğitimi örnek olarak gösterilebilir
- **Özerk aile:** Eşlerin bağımsız oldukları durumlarda koca ya da kadının satın almada bağımsız olarak karar verdikleri ürünlere örnek; reçetesiz ilaçlar, içecekler, kişisel bakım ürünleri.

1.2.3. Sosyo-Kültürel Faktörler

Kültür, en geniş anlamıyla kültür, bir toplumu ya da toplumsal bir grubu tanımlayan belirgin maddi, manevi, zihinsel ve duygusal özelliklerin birleşiminden oluşan bir bütün ve sadece bilim ve edebiyatı değil, aynı zamanda yaşam biçimlerini, insanın temel haklarını, değer yargılarını, geleneklerini ve inançlarını da kapsayan bir olgudur. Bu bağlamda kültür, bireyin değer mekanizmalarını yaratarak seçimlerini belirlemede önemli bir rol oynar. Tüketicinin, bireyler arasındaki ilişkilerin ve metaların değişimi, karşılıklı alım satım konusu olması bir kültürel ortamın ürünüdür. Her kültürel ortam, onu meydana getiren toplumdan iz taşıyacağı için; tüketim, iş bölümü, tasarruf gibi ekonomik faktörler de kültürün etkisiyle değişiklik göstermektedir. Bir seçim sorunu olarak düşünülen tüketim, her zaman kültürel bağlamda var olur. Bireyin tüketim ile ilgili seçimleri ve kararları, nelerin satın alınıp nelerin satın alınmayacağı, bireyler arası ilişkileri genel anlamda kültürel normlar çerçevesinde şekillenir. Buna göre, tüketim olgusu hem gelişmiş kapitalist toplumlarda hem de tarım ağırlıklı toplumsal formlarda tüketim tarzları ekonomik faktörlerle birlikte gösterge ve sembollerin de içinde bulunduğu bir sosyal süreçtir. Tüketim, faydacı yaklaşımın aksine sadece ihtiyaçların karşılanması için değil,

kültürel değişimlerle de ortaya çıkmaktadır. Küreselleşme ise; Giddens'a göre küreselleşme, dünyanın uzak yerlerini birbirine bağlayan toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasıyla kilometrelerce uzaktaki olayların yerel olayları, yerel olayların da kilometrelerce öteki olayları biçimlendirmesidir. Modern toplumlardan önceki toplumlarda yaşam daha içine kapanık bir yapıya sahipti. İletişim teknolojileri olmaması sebebiyle, ilişkiler yüz yüze gerçekleştiği için toplumların birbirinden etkilenmesi sınırlıydı. Küreselleşme ile birlikte gelişen iletişim teknolojisi zaman ve mekân kavramlarının coğrafik sınırlarını ortadan kaldırarak insanların dünyada meydana gelen değişimlerden anında bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Küreselleşme ile birlikte farklı toplulukların eylem kalıplarının yayılması ve yerleşmesi ile özgün yaşam değerleri değişime uğramıştır. Bu değişimle birlikte tüketim, küreselleşen dünyada yaşamsal gereksinimin bir sonucu olmaktan çıkıp, toplumsal bir olgu durumunu almıştır (Arslan, 2019: 48-50).

1.2.4. Psikolojik Faktörler

Psikolojik faktörler, tüketicilerin satın alma kararlarında oldukça etkili olan tutum ve davranışları içine alan bir unsurdur. Tüketimde değişken olarak somutlaştırılmaz. Ölçülemez ve belirlenemez. Psikolojik süreçte birey yaşadığı ya da o anda içerisinde olduğu duygu durumuyla ilişkili olarak bir karar verir. İki birey arasında meydana gelen değişkenlik de burada ortaya çıkmaktadır. Eğer bireylerden birisi tüketim karşısında daha dikkatli ve ilerleyen zamanlarda durumun değişebileceği düşüncesi taşıyorsa tam bu noktada diğer tüketiciyle arasında büyük bir farklılık oluşacaktır. Kişilerin ileriye düşünerek yaptıkları plânlar, rahat bir yaşam sürme istekleri, giderlerini dengelemesi gibi durumlar tüketim faaliyetlerini etkilemektedir. Teknolojinin etkisi ile birlikte satışlarda meydana gelen yenilikler, reklamlardaki psikolojik olarak etkileyici faktörler hem tüketim taleplerini değiştirebilmekte hem de satın alma miktarını ve alışveriş isteğini etkilemektedir (Bakırcı, 1995: 36).

Küreselleşen dünya ile birlikte, satış tekniklerinde birçok farklılıklar ve yenilikler meydana gelmiştir. Bunlar içerisindeki en önemli faktörlerden olan psikolojik faktörler alışveriş ve tüketim harcamaları üzerinde oldukça etkilidir. Yaşanılan bu yüzyılda artık reklamcılar ve pazarlamacılar bu durum üzerinden giderek ürün oluşturmakta ve reklam yapmaktadırlar.

1.3. TASARRUF

Tasarruf özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında oldukça önem arz etmektedir. Bu ülkelerde tasarruflar yeterli düzeyde sürdürülebilir bir büyüme potansiyelinin kazanılmasında etkili bir unsur olmaktadır (Yıldırım,2020:263). Tasarrufların temel makroekonomik değişkenlerden olması nedeniyle ülke ekonomisinin anlaşılması açısından önemi büyük olmaktadır. Genel anlamıyla harcanabilir gelirin içinde tüketime ayrılmayan kısım olarak tanımlanmaktadır (Ünsal, 2007). Tasarrufların temelinde iki farklı motivasyon bulunmaktadır. Ekonomik karar birimleri tarafından tasarruf kararları belirlenirken; ihtiyati tedbirler, gelecek beklentileri gibi sosyolojik faktörler göz önünde bulundurulmaktadır. Ekonomik açıdan ise gelir ve harcama düzeyleriyle birlikte farklı finansal araçlara ait faiz oranları dikkate alınmaktadır. Tasarruflar açısından gelir düzeyi artışı kolaylaştırıcı bir durum olmakla birlikte, sosyolojik faktörler ile faiz oranları da önem arz etmektedir (Soylu (2019:110).

1.4. YATIRIM

Yatırım kavramı ise; daha önceden belirlenmiş bir alan açısından hedeflenmekte olan bir getiriyi elde etmek için belirli bir zaman aralığında mevcut birikimlerin yatırım araçlarına bağlanması, mal veya hizmet üretim imkânlarının artırılması ve ek tesislerin yapılması şeklinde tanımlanmaktadır. Yatırım harcamalarının temel amacı ekonomik yapıda sermaye birikiminin sağlanması ve üretim kapasitesinin artırılmasıdır (Gürler ve Küçükilhan 2012). Yatırımların finansmanında önemli unsur olan tasarruflardaki artışla birlikte ekonominin yeterli derecede sürdürülebilir büyüme ve kalkınma potansiyelinin artması sağlanmış olacaktır (Yıldırım,2020:263). Uluslararası veriler ile yapılan analizler açısından değerlendirildiğinde yurt içi tasarrufla yatırım arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Bu durum özellikle gelişmekte olan ülkelerde, öncesine kıyasla bir miktar azalmış olsa da hâlen gözlemlenebilmektedir (Kalkınma,2018).

1.5. HANE HALKI HARCAMALARI

Hanehalkı; aralarında kan bağı bulunsun veya bulunmasın, aynı evde veya aynı evin bir bölümünde yaşayan, gelir ve giderlerini ayırmayan ekonomideki en küçük karar verici birimdir. Hanehalkı harcamalarının anlaşılması hem ekonomik dinamikler hem de politika üretimi açısından oldukça önem taşımaktadır. Ülkemizde hanehalkı harcamalarının en büyük kısmını tüketim amaçlı harcamalar

oluşturmaktadır. Toplam talebin nasıl biçimlendiğinin anlaşılmasında harcamalar ile gelir arasındaki ilişkinin ölçülmesi temel noktalardan birisi olmaktadır. Bununla birlikte bireylerin ve hanehalkının tüketim alışkanlıklarını etkileyen temel faktörler, satın alma davranışlarını da etkileyen faktörler ile ilişkilidir. Bireylerin ve hanehalkının tüketim alışkanlıklarını etkileyen en önemli etmeni de gelir oluşturmaktadır. Özellikle son dönemlerde bireylerin gelirlerinin önemli bir miktarı kira ve konut giderlerine yönelmektedir. Bu durum da tüketim harcamalarının yönüne etki etmektedir (Tutar ve Kuşcu,2020).

1.6. EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA

1.6.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Kavramsal Yönü

Ekonomik büyüme, ülkelerin refahındaki yükselmenin göstergesidir. Üretilen mal ve hizmetlerin, ekonomideki tüm sektörler tarafından, üretilmiş olan mal ve hizmetlerdeki parasal bir artış ve ekonomiye bakıldığında nicel anlamda ticari işlemlerin çokluğunu ve yükselişini simgeleyen bir ölçüttür. Ekonominin somut olarak ne kadar büyüdüğünü ölçen ve bu konuya ışık tutan faktörler gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ve gayri safi milli hasıla (GSMH) olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak bu faktörler; ulusal anlamdaki ülkenin çıktısında meydana gelen mutlak değişimi ortaya koyar, bu sonucun diğer dönemler ile karşılaştırılmasına imkân verir ve bu sayede üretimde meydana gelen nicel değişimlere ulaşmaya ve enerji kullanımının yüzdesine ulaşmaya imkân sağlamaktadır. Tüm bunlardan çıkarılacak sonuç; ekonomi sektörlerinde üretim kapasitelerinin kullanımı ne kadar yüksek ise ulusal üretimdeki büyümenin de o kadar büyük olacağıdır. Ekonomik büyüme için bazı önemli hususlar vardır (Azaki, 2019: 47-48):

- Ekonomik büyüme nüfus artışından büyük olmalıdır,
- Ekonomik büyüme yalnızca GSYİH olarak ifade edilemez.
- Ortaya çıkan kişi başına gelirlerdeki nakit artışlarının gerçek olması gerekmektedir.
- Bu artış paranın değerindeki değişimin etkisi içermemelidir. Hakiki ve nominal GSYİH arasındaki farkı önemli bir noktadır. GSYİH'nın daha fazla güvenilir olduğu, ikinci fiyatlara dayanarak hesaplandığı ve enflasyonun etkisini içermediği nedenleridir.

- Kişi başına düşen ortalama gelirden istikrarlı ve düzenli bir artış olması, yurt dışına ihraç edilen malların fiyatlarında ani bir yükseliş olduğu gibi acil durumlar nedeniyle değil ekonomik faaliyetlerin seviyesinde gerçek bir artıştan kaynaklanmalıdır. Örneğin; 1973'te petrol fiyatlarındaki yükselme, Körfez ülkelerinde reel gelirlerin ortalama payında önemli bir artışa yol açtı ve daha sonra seksenlerde ve 2014'te petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte kayboldu. Bu sebeple bu büyüme geçici büyüme olarak kabul edilmiştir. Gelişmekte olan ya da gelişmiş olsun, tüm ekonomilerde ekonomik büyüme hızının üç durumu aşağıdaki gibidir:
- **Sabit büyüme hızı:** Zaman içinde herhangi bir düzenli büyüme
- **Büyüyen büyüme oranı:** Zamanla artar
- **Azalmış büyüme hızı:** Zamanla azalır (Zamanlar)

1.7. EKONOMİK BÜYÜME KAYNAKLARI

Ekonomik büyümenin meydana gelmesi için çeşitli faktörlerin bir araya gelmesi gerekmektedir. Bu üç faktör aşağıdaki gibidir.

- **Nüfus Artışı (İş);** Nüfus artışının olumlu anlamdaki etkisi ekonomik büyümeyle ilgilidir. Bu ilgi yükselen üretime sebep olan işgücünü yükselterek ve yeni pazarlara açılmak, yatırım talebini etkileyen tüketici talebini destekleyerek ortaya çıkmaktadır. Söz konusu faktör, fazla işgücü arzı ve düşük gelir seviyesinde ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye neden olur. (Glouli ve Abdellah, 2018: 37-40)
- **Sermaye Birikimi:** Bu faktör, sektörde yapılan yeni yatırımları, insan kaynaklarını ve fiziksel teçhizatı kapsamaktadır. Para tasarrufu, diğer yatırım çeşitlerine sermaye olması için en ideal olan yol olarak görülmektedir.
- **Teknolojik İlerleme:** Nüfusun yaşam standartlarını yükseltmesi için ilerleme kaydetme ve teknik enformasyonun pratik hızı olarak açıklanmaktadır (İsmail ve Erekat, 1999:374).

1.8. EKONOMİK BÜYÜMENİN ÖLÇÜLMESİ

Ekonomik büyümenin belirlenmesinde GSYİH çok önemli bir rol üstlenmektedir. GSYİH, ülkenin ekonomik kaynaklarının kullanılarak bir yıl süresince

üretileen nihai mal ve hizmetin gerçek ya da nominal değeri şeklinde ifade edilmektedir (Azaki, 2019: 50). Ekonomik büyüme yıllık olarak hesaplanır. Denklemi aşağıdadır.

$$\text{Ekonomik Büyüme Oranı} = \frac{\text{GSYHt} - \text{GSYHt-1}}{\text{GSYHt-1}} * 100$$

Bu oran, GSYH'nin değerine göre nominal GSYHn veya gerçek GSYHr olarak değerlendirilebilir. Nominal ekonomik büyüme oranı ile reel ekonomik oranı arasındaki ilişki aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\text{Gerçek Ekonomik Büyüme Hızı} = \text{Nominal Ekonomik Büyüme Oranı} - \text{Enflasyon Oranı}$$

Ekonominin büyümesine olan talep, metaryalizmin refahından dolayı oluyorsa, bu refah kişi başına olan üretim artışıdır. Düzenli olarak üretilen bir mal ve hizmet söz konusu değilse eğer, finansal anlamda ilerlemeden bahsetmek rasyonel değildir. Buradan hareketle büyümenin ölçülmesinde kişi başı GSYH diğer ölçütlerden daha rasyonel ve anlamlıdır. Ekonomik büyümenin tespiti sadece üretim kapasitesindeki farklılıkların nasıl faaliyete geçirildiği ile ilgili değil nüfustaki değişimlerin de takip edilmesiyle yapılır. Nüfus artış oranının üretimdeki artış oranından daha fazla bir seviyede ilerleme göstermesi olumlu bir etki göstermez (Bo maaraf ve Murat, 2016: 7-8).

$$\text{Ekonomik Büyüme Hızı} = \text{GSYH Büyüme Hızı} - \text{Nüfus Artış Hızı}$$

Kişi başı GSYH ekonomik büyümenin ölçümünde önemli bir veri olmakla birlikte elde olan gelirin de nereye nasıl harcandığı hangi alanlara yönlendirildiği bir o kadar önemli bir sorunsaldır. Kişinin refah düzeyini yükseltmeyen veya maddi rahatlığına katkı sağlamayan mal ve hizmetlere yapılan harcamalar ve yatırımlar atıl kalmaktadır. Kamu hizmet tesisleri, okullar, hastaneler ve ulaşım gibi devletin imknlarıyla sağlanan mal ve hizmetler doğrudan veya dolaylı olarak kişilerin refah düzeyine olumlu anlamda katkı sağlar. Bir ülkenin mal ve hizmet üretiminde değerini ölçmek için geliştirilmiş olan kişi başı GSYH, ekonomik büyümenin belirlenmesindeki en önemli ve en güvenilir ölçüttür. Ekonomik büyüme, ulusal ekonomik faaliyet oranında bir farklılık meydana getirdiğinden bu değişimin ölçülmesi, bu faaliyeti gösteren ulusal ekonominin kıstaslarının değerlendirilmesi aracılığıyla gerçekleştirilir (Agamieh ve Nasif, 2007: 102-106).

Ekonomik büyüklük parasal göstergelere göre de belirlenebilmektedir. Parasal göstergeler iki şekilde ayrılmaktadır. Bunlar aşağıda tanımlanmıştır (Mostafa ve Ahmet, 1999: 118-120).

- **Uluslararası Fiyatlarla Büyüme Oranları:** Karşılaştırmalı uluslararası ekonomik çalışmalarda, döviz kurları bir ülkeden diğerine farklılık gösterdiğinden yerel para birimleri kullanılamaz. Bu sebeple, enflasyonun etkisinin kalkmasından sonra bir ABD Doları cinsinden eşdeğeri para birimine, genellikle ABD dolarına çevirdikten sonra yerel para birimlerini dönüştürülür ve hesaplanacak önlemleri hesaplanmaktadır.
- **Sabit Fiyatlarla Büyüme Oranları:** Cari fiyatlar, üretim veya gelirdeki artışı doğru şekilde yansıtmamaktadır. Bu nedenle, aynı göstergeler baz yıl adı verilen bir referans yılı temel alınarak enflasyonun etkisinin ortadan kaldırılmasının ardından sabit fiyatlarla tahmin edilmek için kullanılmaktadır.
- **Cari Fiyatlarla Büyüme Oranları:** GSYH hesaplaması öncelikle piyasada geçerli fiyatlara göre yapılır. Bu yöntemle göre GSYH piyasadaki nihai malların fiyatları esas alınarak hesaplanır. Örneğin buğday, buğday olarak satılıyorsa onun fiyatı, un olarak satılıyorsa onun fiyatı ve ekmek olarak satılıyorsa onun fiyatı esas alınır. Bu şekilde yapılan hesaplama cari alıcı fiyatlarıyla ya da cari piyasa fiyatlarıyla GSYH'yı verir.

1.9. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ

1.9.1. Klasik Büyüme Modeli

Klasik büyüme modelleri ikiye ayrılmaktadır. A. Smith ve Ricardo'nun Ekonomik Büyüme Teorileri ile Marksist Büyüme Teorisi klasik büyüme modellerinin içine girmektedir.

Adam Smith emek ve sermaye için artan verim kanununa dikkat çekerek büyüme için başlıca üç önemli faktörün olduğunu ileri sürmektedir: Sermaye birikimi, iş bölümü ve makineleşme. Smith'e göre sermaye birikimi değişmezse, üretim ve tüketim eşitlenir ve büyüme durur. İş bölümü ve uzmanlaşmanın ekonomik büyümeye etkisini dış ticaretle ilişkilendirerek uluslararası iş bölümünün büyümeyi hızlandırdığını ileri sürmektedir. Smith'e göre iktisadi büyüme, makineler ile iş bölümünün sanayiye

uyarlanması anlamını taşımaktadır. Makineleşmenin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine uygulandığı ve kişi başına gelir artışını sağladığı takdirde büyüme gerçekleşecektir. Diğer önemli klasik iktisatçılardan biri olan David Ricardo'nun büyüme kuramı üç temele dayanır: Ücretin tunç kanunu, tarımda azalan verim ve kâr-rant çekişmesi. Ücretler, işçinin kendisini yeniden üretebileceği geçimlik bir düzeydedir. Üretim arttığında işçinin eline geçen ücret değişmiştir. Fakat artan kârlar, artan toprak rantı nedeniyle massedilir. Üretim artışının geldiği noktada, rant kârın tamamını yutar. Bu nokta, kârın sıfırlandığı ve sermaye birikiminin olmadığı durgun durum noktasıdır (Penpeci, 2019: 42-43).

1.9.2. Modern Büyüme Modeli

Harrod-Domar Büyüme modelini ortaya koyan ilk çalışma Roy Harrod tarafından ortaya atılmıştır. 1939'da başladığı 'An Essay in Dynamic Theory' (Dinamik Teori Üzerine Bir Makale) adlı eserini ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonra 1946'da bitirmiştir. Evsey D. Domar ise büyüme üzerine 1946, 1947 ve 1948 yıllarında üç farklı makale ortaya koymuştur. Bu makaleler 1957'de Essays in the Theory of Economic Growth (Ekonomik Büyüme Teorisi Üzerine Makaleler) adlı eserinde toplanmaktadır. Birbirine yakın ve birbirini tamamlar nitelikte olan bu çalışmalar iktisat literatürüne Harrod-Domar büyüme modeli olarak geçmektedir.

Klasik büyüme modellerinde yatırım ve tasarruf düzeyleri, faiz oranları tarafından belirlenmekteydi. Keynes ise tasarruf ve tüketimin gelir seviyesine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna ek olarak yatırımın gelir seviyesi ve çarpan kat sayısı ile belirlendiğini ifade etmektedir. Keynesyen düşünceye mensup Domar adlı iktisatçı Keynes'in statik olan bu modelini bir adım daha ileri taşıyarak yatırımların gelir arttırıcı rolünün yanı sıra kapasite arttırıcı yönünü de ortaya koyarak dinamik hale getirmektedir. Yatırımlar, bugünün gelir seviyesini belirlerken, sermayedeki artış yani kapasite artışı ise bir dönem sonraki toplam talebi etkilemektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, yatırım artışı sonucunda oluşacak atıl bir kapasite artışı, ileriki dönemlerde yatırımcıların yatırım yapma fikirlerini olumsuz etkileyerek, tüketim harcamalarını ve doğal olarak gelir düzeyini düşürebilmektedir. Yani, bugünkü yatırım, gelecekteki kapasiteyi arttırdığı için ekonomik bir resesyona sebep olmamak adına bu artan kapasitenin kullanılması gerekmektedir. Artan kapasitenin kullanılması için toplam talep ve gelir seviyesi arttırılmalıdır. Toplam talep ve gelir artışı ise yatırım harcamalarına bağlıdır ve gelecekteki yatırım, bugünkü seviyesine oranla

arttırılmalıdır. Gelecekte oluşan kapasite artışıyla, hem gelecekte oluşan tüketim harcamaları hem de gelecekte oluşan yatırım harcamaları karşılanmaktadır. Ancak tüketim harcamaları, yatırım harcamalarına bağlıdır. Dolayısıyla bugün oluşacak kapasiteyi tamamen kullanabilmek adına bir önceki döneme göre yatırımların arttırılması gerekir. Aksi bir durumda, bugün oluşacak atıl kapasite, ileriki dönemlere ait yatırım harcamalarını düşürmekte ve tüketim ve gelir seviyesi de düşmektedir. Bugün oluşacak net yatırımlar ise bir sonraki döneme kapasite artışı olarak yansımaktadır. O hâlde öyle bir büyüme oranı tutturulmalıdır ki yatırım artışı sonucunda bir sonraki dönemde meydana gelen kapasite artışı, yatırım ve tüketim harcamalarını olumsuz etkilememeli ve milli gelir seviyesini düşürmemelidir. Domar yatırımların kapasite arttırıcı etkisini karşılayacak büyüme oranını hesaplamıştır (Gülen, 2018: 23-24).

Harrod-Domar modeli, Keynesyen denge analizlerinin bir uzantısı olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerin deneyimlerine dayanarak bu ülkelerin istikrarlı bir şekilde büyümesi için gereksinimleri incelemektedir. 1940'lı yıllarda geliştirilen Harrod-Domar modeli, en kolay ve yaygın kullanılan modellerden biridir. Bu model, yatırımları herhangi bir ulusal ekonomisine bir zorunluluk olarak kabul etmektedir. Ayrıca ekonomik büyümesinin sermayesini sağladığından, yatırımın arttırılmasında tasarrufun önemini göstermektedir. Harrod - Domar Büyüme modeli şu şekilde formüle edilebilir:

$dY = \text{reel gelirdeki artış hızı (büyüme hızı)}$

$K = \text{sermaye / hasıla katsayısı}$

$I = \text{GSMH'dan yatırıma payı ifade etmektedir}$

Buna göre Harrod Domar modeli ekonomik büyümede artış sağlamak için hem tasarrufta hem de yatırımda artış sağlamak gerektiğini gösteriyor. Bu son ilişki, Harrod-Domar ekonomik büyüme modelinin temel ilişkisidir. Temelleri fabrika ve teçhizata yapılan yatırımın yarattığı sermayenin, ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğu ve olası yatırımların yapılandırılabilceği kişi ve şirketlerin tasarrufuna dayanmaktadır. Harrod, üç tür büyüme oranıyla (fiili büyüme oranı, istenen büyüme hızı, doğal büyüme) olmak suretiyle ekonomik büyümeyi ele almaktadır. Bu model bir dizi hipotezden başlıyor (Azaki, 2019: 63-64).

- Ekonominin kapalı olduğu varsayılmaktadır.
- Tam istihdamda belirli bir çıktı seviyesi vardır.
- Otomatik ve acil hüküm ve kararları olan bir ekonomik sistem mevcuttur.
- Tüm gelir, tasarruf ve yatırım kavramları sabittir.
- Ortalama tasarrufların, tasarrufların marjinal eğimine eşit olduğu varsayılmaktadır.
- Tasarruf ilişkisinin ve sermayenin marjinal eğiliminin sabit olduğu varsayılmaktadır.
- Genel fiyat seviyesi sabittir.

1.9.3. Neoklasik Büyüme Modeli (Solow Modeli)

Uzun dönem büyüme modellerinden olan neoklasik büyüme modeli, Robert Solow ve Trevor W. Swan tarafından ortaya atılmıştır. Ancak özellikle 1960'lı yıllarda diğer iktisatçıların katkılarıyla son hâlini almıştır (Ehrlich'den aktaran Yener Ercan, 2002: 130). Bu nedenle neoklasik büyüme modeli, Solow büyüme modeli ya da Solow-Swan büyüme modeli adlarıyla da bilinmektedir. Solow büyüme modelinin varsayımlarını sıralamak gerekirse (Kaya, 2006: 7):

- Modelde, devlet müdahalesinin olmadığı, dışa kapalı bir ekonominin olduğu varsayılmaktadır ($Y = C + I$).
- Tasarruflar çıktının sabit bir kısmıdır ve tasarruf edilen kısım yatırıma dönüşmektedir ($I = sY$).
- Nüfus işgücüne eşittir. Nüfustaki değişimler dışsal olarak belirlenmektedir.
- Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile model düzenlenir ($Y = f(K, L)$). Modelin işleyişini anlayabilmek adına öncelikle üretim fonksiyonunu ele almak gerekmektedir.

Neoklasik büyüme modeli analizinin ikinci ayağı sermayenin altın kuralı yaklaşımıdır. Hatırlanacağı üzere işgücü başına düşen sermaye miktarı arttıkça, çıktı ve buna bağlı zenginlik düzeyi yükselmektedir. Bu sebeple, hükümetler ekonominin durağan durum düzeyinde kalmasını tercih etmektedirler. Ancak, hanehalklarının önemseydiği nokta işgücü başına düşen sermaye miktarının yüksek olması değil, daha çok tüketim yapabilmesidir. O halde, hükümetler ile hanehalklarının amaçlarının kesiştiği maksimum tüketim düzeyine sermayenin altın kural düzeyi denilmektedir (Gülen, 2018: 33-37).

1.10. İÇSEL BÜYÜME MODELLERİ

1.10.1. Ar-Ge'ye Dayalı Yeni İçsel Büyüme Modeli

Ar-Ge' ye yönelik ekonomik büyümeyi ortaya çıkaran durum istikrarlı bir büyümenin elde edilmesidir. İçsel büyüme teorisi olan Ar-Ge' ye dönük büyüme teorisi Grossman ve Helpman, Howitt, Romer ve Aghion gibi çeşitli çalışmalarla ön plana çıkmaktadır. Romer, Arrow' un söylediği yaparak öğrenme kavramından hareketle teknolojiyi içselleştirmeye odaklanmıştır. Romer, teknolojiye meydana gelen gelişim ve pozitif değişimleri maliyetsiz mal ve hizmet girdileri olarak değerlendirmiş ve bu vesile ile de kalitenin yükseldiğini ve maliyetlerin düştüğünü ifade etmiştir. Bu üretim sürecinde enformasyon yan ürün şeklinde meydana gelmektedir. Enformasyon üretimi yükseldikçe bundan ekonomi ve dışsal olarak bütün şirketler olumlu anlamda etkilenecek ve söz konusu enformasyon kullanımının içselleştirilmesiyle ekonomideki tüm birimler bundan yararlanmış olacaktır. Ekonomik büyüme Romer' a göre, kârlılık oranlarını olabilecek en üst düzeye çıkarmak isteyen yatırımlardan ve bunun beraberinde getirdiği teknolojik yeniliklerden oluşmaktadır. Burada büyümeyi sağlayan temel kaynak olan teknolojik gelişmeler ve teknoloji, marjinal anlamdaki verimliliği de arttırmaktadır. Teknolojinin getirdiği yenilikler ise makro düzeyde ekonomik büyümeye imkân verirken, teknolojiye meydana gelen yenilikler kârlılığı arttırmakta ve pazar payını genişletmektedir (Penpeci, 2019: 48).

Grossman ve Helpman, Romer' ın yaptığı çalışmaları baz alarak büyüme ve dış ticaret performansı üzerine çalışmış ve burada teknolojik ilerlemeler içsel olarak ifade edilmiştir. Teknolojik değişim ve ilerlemeler iktisadi faktörlerin bilinçli olarak kullanımı ile meydana gelmektedir. Grossman ve Helpman' a göre uzun soluklu olarak ekonomik büyümeyi pozitif anlamda etkileyen unsurlar; uluslararası rekabetin işletmeleri değişimleri, fikirleri ve teknolojileri meydana getirmeye itmesi, uluslararası ticaretin teknik anlamda bilgi iletilmesine sebep olması, uluslararası anlamdaki birleşmelerin pazarın genişlemesine imkân vermesi ve değişik ülkeler arasında gerçekleşen dış ticaret kaynaklarının tekrar dağılımına sebep olmaktadır (Saçık, 2009: 169).

1.10.2.Yaratıcı Yıkım Modeli: Aghion ve Howitt

1992 yılında Peter Howitt ve Philippe Aghion yayınladıkları "Yaratıcı Yıkım Yoluyla Büyüme Modeli" (A Model of Growth Through Creative Destruction) isimli

makalede Schumpeter'ın yaratıcı yıkım modelini tekrar ele almışlardır. Schumpeter'in analizi onlara göre sermaye, ölçek ve zaman kavramları açısından birtakım eksikliklerine rağmen hâlen geçerli ve kullanılabilir. Daha anlaşılır olması için yenilikler arasındaki süreçlere bakılmalıdır. Dönemlerdeki uzun solukluluk inovasyon sürecinin getirdiği rastlantısallık niteliğinden dolayıdır (Kaya, 2017: 38). Schumpeter inovasyonu bir icat ya da keşif olmaktan öte iktisadi sisteme getirilen bir yenilik olarak görmektedir. Böylece sistemin dinamizmi sağlanmakta, yenilenmek suretiyle geleceğe daha güvenilir adımlarla yürüyecek bir düzen inşa edilmektedir (Kızılkaya, 2010).

Schumpeter'in üzerinde durduğu girişimci yenilikleri hazır bulup, onları ekonomik alanda yer alan yeniliklere dönüştürürken, artık dev firmalar bu ayrımı gereksiz kılan bir şekilde, yalnızca yenilikleri değil, icatları da kendi örgütsel şemaları dâhilinde gerçekleştirmeye yönelmişlerdir. O halde, girişim olgusu ile yatırım olgusu örtüşmeye başlayacak ve çakışıkları zaman boyutunda da girişimcinin kapitalistten hiçbir farkı kalmayacaktır. Schumpeter'e göre tarihsel açıdan denge kavramıyla açıklanamayan ekonomik değişim sahnesinin baş aktörü, yaratıcı yıkım sürecinin lideri konumundaki girişimci olmaktadır (Kızılkaya, 2005: s.39).

Aghion ve Howitt'e göre gelecek dönem için olan söz konusu beklentiler, cari dönem Ar-Ge düzeyini iki sebeple olumsuz anlamda etkilemektedir. İlk sebep, cari dönem içinde gerçekleştirilen çalışmaların gideri, gelecek dönem için kazanılması beklenen monopol rantıdır. Söz konusu rant gelecek dönemde yeni bilgi ortaya çıkıp öncekini geçersiz hâle getirene kadar devam edecektir. Sürekli ve daha fazla bir araştırma olacağı talebi ve beklentisi diğer dönemin gelmesini sekteye uğratacak ya da geciktirecek aynı zamanda cari dönem çalışmalarını engelleyecektir. İkinci sebebe gelindiğinde ise nitelikli işgücü sektöründe söz konusu olan ücret dağılımıdır. Gelecek süreçte daha fazla araştırma ve çalışma yapılacağı düşüncesi bu sektördeki nitelikli işgücü isteğine ve ücretlere yönelik bir artışın olacağına dair bir düşünceye sebep olmaktadır. Bu da Ar-Ge çalışmaları ve inovasyon çalışmalarında gerekli olacak rant entegrasyonunun olumsuz anlamda etkilenmesine sebep olur. Bu durum milli gelirde dengeli bir yükselişi beraberinde getirir. Hatta bu durum beklentiye girme durumundan dolayı cari dönemde kişilerin inovasyon yapmadıkları bir büyüyememe tuzağına (no-growth trap) sebep olabilmektedir. Bir de iş çalma (business stealing) gibi bazı olumsuz durumlara da neden olabilmektedir. Olması gerekli sabit denge, optimal

toplumsal dengenin daha aşağısında ya da daha üstünde olabilir. Sonuç olarak patent rekabeti olması ihtimali vardır. Fakat bu durumda araştırma yapan kişi gerçekleştirdiği inovasyonun söz konusu olan rantlara negatif etkisini anlayamamış (içselleştirememiş) olur. İnovasyon ölçeğinin içselleştirilmesi “iş çalma” durumlarının oldukça düşüş göstermesine sebep olur. 2009 yılında Aghion ve Howitt Büyüme Ekonomisi (The Economics of Growth) isimli yayınladıkları kitapta farklı bir konuyu ele alarak “kulüp yakınsaklığı” (club convergence), ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarının nedenlerine değinmişlerdir. Uzun dönemli büyüme eğilimi gösteren zengin ve orta gelirde olan ülkeler bu kulübün üyesi olarak gözükürlerken, uzun dönemde düşük oranlı büyüme gösteren fakir ülkeler bu üyeliğten ayrılmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki bu farklılığın belli bir seviyeye kadar teknoloji transferi ile dengelenmesi imkân dahilindedir. Yalnız buradaki önemli olan nokta az gelişmiş ülkelerin söz konusu transferi sağlayabilmesi inovasyon anlamındaki çabalarına bağlıdır (Kaya, 2017: 39).

1.10.3. Grossman ve Helpman: Ürün Çeşitlendirmesi ve İçsel Teknolojik Büyüme

Grossman ve Helpman (1989), iktisadi birimlerde kâr beklentisine dayanan bilinçli davranışların sonucunda meydana gelen yenilikler içseldir. Teknolojik ilerlemeler kârlılığın sıfır düzeyine düşüş göstermesini engellemektedir. Teknolojinin meydana getirdiği verimlilik uzun soluklu büyümenin anahtarıdır (Güarak, 2006: 143-144).

Grossman ve Helpman modeli, üç sektörlü ekonomi olarak çok ülkeli bir denge modeli çevresinde oluşmaktadır. Bu sektörlerin ilki; geleneksel ürünler ikincisi; sanayi ürünleri üçüncüsü ise; Ar-Ge faaliyetlerinin inovasyon sonucunda sanayi ürünlerini ilerletip üretmesidir. Bu yapıda Ar-Ge sektörü dış ticaretten yararlanmaktadır. Bunun bir sonucu olarak Ar-Ge piyasası ülkede karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip olmakta ve bu yönüyle de ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bu süreçte az gelişmiş ülkelerin ekonomilerine fayda sağlaması mümkündür. Az gelişmiş ülkeler dış ticaretlerini serbestleştirebilir, dünya ekonomisinin enformasyon hacmine erişebilir ve bu sayede de teknolojik transfer gerçekleştirebilir. Yalnız günümüzde Ar-Ge piyasasında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ülkelerin korumacılık politikasını benimsediğinden harcamalarını tüketim mallarına yönlendirmeleri, kaynaklarının enformasyon üreten piyasalardan uzaklaşmasına neden olmakta ve bu da uzun

soluklu ekonomik büyümelerini negatif anlamda etkilemektedir (Yener, 2002: 133-134).

1.10.4. Romer ve Lucas Büyüme Modeli

Paul M. Romer (1986) yılında “Artan Gelirler ve Uzun Vadede Büyüme” (Increasing Returns and Long-Run Growth) isimli makalesinde içsel anlamda teknolojik değişim ile rekabetçi denge modelini ifade etmiştir. Romer bu makalede, “azalan getiri oranı” neo-klasik iktisat etrafında şekillenen bu kavrama bir alternatif olarak oluşturmuştur. Bu yaklaşımda zamanla ülkeler arası, sermaye, ücret ve işgücü anlamında benzerlik oluşacağından, ilk başta söz konusu olan şartlar ya da söz konusu olabilecek negatif durumlar uzun dönemde bakıldığında gelir ve tüketim düzeyini oynatmayacaktır. Dışsal bir sebepten kaynaklı olarak sermaye stokunda herhangi bir düşüş yaşandığında, menkul kıymetler değerlenir ve bu sayede yatırımlar artış gösterir. Bu durumda teknolojik ilerleme olmadığı hâlde kişi başına düşen gelir artış göstermez istikrarlı bir durumda seyrederek. Romer tam bu noktada, istikrarlı seyreten bu durumla içsel teknolojik inovasyon ile baş etmenin mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Romer yine 1990 yılında yayınladığı “İçsel Teknolojik Değişim” (Endogenous Technological Change) isimli makalesinde; ekonomik büyümede teknolojik gelişimin sahip olduğu öneminden bahsetmektedir. Teknolojik ilerleme, çoğunlukla piyasa teşviklerine uygun olarak faaliyet gösterenlerin farkında olarak gerçekleştirdiği tercihleriyle oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında teknolojik ilerleme, dışsal olmaz içsel olur. Romer, teknolojik yenilikle elde edilen yeni üretim teknolojilerini, “ilave sabit maliyete neden olmayan ve tekrar tekrar kullanılabilen” normal üretimden ayırmaktadır. Yeni üretim yöntemleri oluşturmanın, ekstra sabit maliyete sebep olmasından dolayı, “yeni materyallerle çalışmak” (inovasyon) normal üretimden temel olarak farklıdır (Kaya, 2017: 35-36).

Lucas (1988) yılında “Ekonomik Kalkınmanın Mekaniği Üzerine” (On The Mechanics of Economic Development) isimli eserini yayınlamıştır. Uzun dönemli büyüme için fiziki sermayeden daha çok beşeri sermayenin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Beşeri sermayesinin fiziki sermayesinden daha kuvvetli olan ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının daha yüksek olacağını savunmaktadır. Lucas modelinde bazı yaklaşımları bulunmaktadır. Bunlar (Gülen, 2018: 83):

- Tam rekabet piyasa kuralları vardır ve kapalı ekonomidir.

- Ekonomi teknolojisi ölçeğe göre sabit getirilidir.
- Ekonomik karar vericiler gelecekteki fiyatlar için rasyonel bekleyişlerdir.

1.10.5. İnovasyona Dayalı Ekonomik Büyüme ve Schumpeter Yaklaşımı

Schumpeter, ekonomik büyüme ve inovasyon arasındaki ilişkiyi sistematik ayrıntılı olarak almıştır. Schumpeter' e göre "ekonomik değişim", tüm etki alanları dikkate alınarak ekonomik düzenin bu etkilere verdiği reaksiyonlar ve inovasyon ile ilerleyen bir oluşum sürecidir. Üretim faktörlerindeki miktarlar değil, üretim sürecinde faaliyet alanı çeşitlendiğinde inovasyon meydana gelmiş olur. Bahsi geçen bu süreçte çeşitli sınırlandırmaların ve aksaklıkların meydana gelme olasılığı vardır. Bu sebeple Schumpeter yeni bir inovasyon tanımını "yeni bir üretim fonksiyonu" olarak değiştirmiştir. Kapitalist üretim sisteminde ilerlemeyi sağlayan olgu inovasyondur. Azalan verimler kanununa göre, herhangi bir yenilik yapılmadığında, marjinal verimlilik düşecektir. Marjinal maliyetlerin yükselmesi ise konjonktürel dalgalanmaya sebep olacaktır. Bunun çözümü, eski marjinal maliyet eğrisinin, inovasyonla birlikte ortaya çıkan yeni ürün ve firmalar ile değişim sağlayarak yeni bir marjinal maliyet eğrisini çizmektir. Schumpeter' a göre inovasyon çeşitli faaliyet alanlarını içermektedir. Bunlar (Kaya, 2017: 33-34);

- Yeni bir üretim yöntemi oluşturmak,
- Yeni bir pazar meydana getirmek,
- Hammadde veya yarı mamul madde elde etmek için yeni kaynaklar oluşturmak,
- Tekelci bir gücün oluşturulması gibi herhangi bir sektörde yeni bir örgüt meydana getirmektir.

1.11. KALKINMA KAVRAMI

Kalkınma (İngilizce "development") kelimesinin kelime anlamına bakıldığında, Türk Dil Kurumu (TDK) bilim ve sanat terimleri sözlüğünde; "Bir ekonomide halkın değer yargıları, dünya görüşü ile tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri içerecek biçimde toplumsal ve kurumsal yapıda dönüşüme yol açan büyüme" olarak tanımlanmaktadır. Kalkınma; anlam ve tanım açısından birbirinden farklı disiplinlerin dikkate aldığı; büyüme, gelişme, modernleşme, sanayileşme, ilerleme ve yapısal değişim içinde bir ilişki kurularak incelenmiştir. Kalkınmanın en temel ve basit anlamı

bir konuda ilerleme kaydetmektir. Kalkınma diğer disiplinler göz önünde bulundurularak değerlendirilirse; var olan kaynakların bir buluşma noktasından ilerleyerek başarılabilecek bir süreçtir. Kalkınma ile ilgili araştırma ve çalışmalar 19. yüzyılın ortalarında başlamış olmasına rağmen, literatürde ilk kullanımı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonradır. Kalkınma kavramı o dönemde, hiyerarşinin doğal bir sonuç olduğunu dile getirmesi ile meydana gelmiştir. Bu dönemde kalkınmanın oluşmasında; savaşın ardından sömürgeciliğin sona erdirilmesi ve çok fazla bağımsız dünya devletinin ortaya çıkması etkenlerdir. Savaşlar sonrasında Batılı devletler sömürgeleri uzun dönemli olarak korumaları altında tutamamışlar, özgürlükçü düşüncelerin tesiri ile söz konusu ülkelere bağımsızlıklarını vermek durumunda kalmışlardır. Bu süreçte azgelişmiş olan ülkelerin de kalkınması söz konusu olmuştur. Dünya ekonomisine bakıldığında gelişmemiş ülkelerin en önem verdikleri konu ulusal ve uluslararası alanda ilerleme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi, dünya çapında ise gelişimin ve ilerleme kat etmenin sağlanmasıdır. Gelişmiş ülkelerin ise bu süreçteki amacı, uluslararası alanda sağladıkları bu başarıyı ve ekonomik büyümeyi korumaktır. Bu anlamda sosyal ve ekonomik ilerleme, kalkınma sürecinde ilerlemeye ülke olarak sürekliliğinin sağlanması, siyasal, ahlaki, sosyoekonomik ve kültürel faktörler ile ilgili olarak çok yönlü manâda olup, ülkelerin sahip olduğu doğa ve insan kaynağının etkin olarak kullanılması, nitelik ve nicelik yönünden bu kaynakların değişimsel faaliyetlerine bağlıdır. Kavramın tanımın zor olmasının en önemli nedenlerinden birisi; ekonominin yanı sıra, sosyo-kültürel, siyasi ve ahlâki unsurlardaki değişimlerin tesiri altında kalıyor olmasıdır. Kalkınma anlam itibarı ile “değişimi” simgelemektedir (Gömceli, 2019: 7-8).

Kalkınma, yalnızca kişi başına düşen gelirin ve üretimin yükselişi demek değildir. Azgelişmiş ülkelerin sosyo-kültürel ve iktisadi durumunu da dikkate alarak değişimi ve ilerlemeyi içermektedir. Kişi başına düşen milli gelirin yükselmesi genel anlamda üretim faktörlerinin miktarı ve etkinliği pozitif yönde değer alması, sanayi kuruluşlarının ihracat ve milli gelir içindeki oranlarının artması kalkınmanın asıl faktörlerindendir. Kalkınma kavramı ilk başlarda ekonomik olarak açıklanmaktaydı. Ancak 1970'lerden sonra bu kavram ekonomik ilerlemenin haricinde maddi durumdaki niteliksel yükselmeyi de içine almıştır. Fakirliğin küresel olarak somut bir hâl alması, toplumlar arasında gelişmişlik düzeylerinin değişkenlik arz etmesi, kalkınmanın neden olduğu ekolojik sıkıntıların tüm canlıların hayatını tehlikeye sokabilecek hâle gelmesiyle birlikte nicel olarak büyümeyi esas alan kalkınma

düşüncesinin yerini; eşitsizlik, fakirlik, ekolojik sıkıntılar gibi nitel unsurlara önem veren yeni bir kalkınma kavramı olan sürdürülebilir kalkınma almıştır (Yılmaz, 2019: 51).

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE EKONOMİK BÜYÜME

2.1. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

1987 yılında sürdürülebilir kalkınma için ilk tanım BM Çevre ve Kalkınma Komisyonu' nun çalışması olan "Ortak Geleceğimiz Raporu" nda yer almıştır. Bu çalışma ile sürdürülebilir kalkınma "bugünün gereksinimlerini gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma" şeklinde ifade edilmiştir. "Ortak Geleceğimiz Raporu" sürdürülebilir kalkınmada en temel yapı taşlarından birisi olarak görülmektedir. BM Çevre ve Kalkınma Konferansı' ndan sonra sürdürülebilir kalkınma yeni bir kalkınma yaklaşımı olarak kabul edilmiştir. 1992 yılında düzenlenen Yeryüzü Zirvesi' nden sonra sürdürülebilir kalkınma, kavramsal literatürü aşp; beşeri, iktisadi ve çevresel kurallar ile desteklenen bütünsel bir kalkınma sürecine evrilmiştir. Daha sonra 2000 yılında gerçekleştirilen yüz elliye yakın devlet başkanı ve ülke temsilcilerinin olduğu BM önderliğinde gerçekleştirilen Binyıl Zirvesi' nde Binyılın Kalkınma Hedefleri görüşülmüş ve onaylanmıştır. Söz konusu hedefler 2000-2015 tarihlerini içermekte olup; bu süreç içerisinde fakirlikle savaşmak temel hedef olarak belirlenmiştir. 2002 yılında tekrardan aynı amaç için gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı' nın devamı niteliğinde olan (Rio+10) Johannesburg Zirvesi' nde sürdürülebilir kalkınma değerlendirilmiştir. Johannesburg Zirvesi sonucunda yüz elli üç maddelik bir Uygulama Planı oluşturulmuştur. Yine 2012 tarihinde Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi' nden on sene sonra ve 1992 yılında Rio Konferansı' ndan yirmi sene sonra Rio de Janeiro' da BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı yapılmıştır. Bu zirve aynı zamanda Rio+20 Zirvesi olarak da bilinmektedir. Bu zirveden sonra "İstedğimiz Gelecek" (The Future WeWant) adıyla bir sonuç raporu onaylanmış ve Binyıl Kalkınma Hedefleri yerine Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri' nin geçilmesine oy birliğiyle karar verilmiştir. 2015 tarihinde üç yıllık bir çalışma sürecinin ardından BM Genel Kurulu' nda gerçekleştirilen Sürdürülebilir Kalkınma toplantısında BM üye ülkeleri tarafından yüz altmış dokuz hedef ve on yedi amaç olarak "Gündem 2030: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" onaylanmıştır (Arı, 2019: 6-7).

2.2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN HEDEFLERİ

Sürdürülebilir kalkınma içerisinde çevresel ve sosyo-ekonomik konuları da barındırır. Geçen zamanla birlikte bu konularda yenilikler ve değişiklikler yapılması gerekliliği söz konusu olmuştur. Decleris' e göre; yalnızca şu anda var olan nesiller için değil gelecek nesiller için de iyi ve güzel bir geleceği hedefleyen sürdürülebilir kalkınma piyasada söz sahibi olanların insiyatifine bırakılmamalı, bütünsel anlamda devlet kontrolünde olmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma doğal ekosistemleri ve daha sonradan meydana getirilmiş bütün sistemlerin kapasitesine saygı duyulmasını gerektirmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kurallarına riayet etmek tahrip edilen ve edilmiş olan ekosistemlerin onarılması sayesinde doğal sermayenin azalmasına ve yok olmasına engel olur. Ekosistemlerdeki doğal dengenin sürekliliği için biyolojik çeşitliliğin korunması adına halk bilinçlendirilmelidir. Sınırlı ekonomilerde dengeli kalkınmanın oluşturulması oldukça önemlidir. Nitelikli bir kalkınma sağlamak için doğal olmayan sistemlerin de sürdürülebilirliğinin korunması kültürel mirasın gerçekleştirilmesiyle ilgilidir. Bu sebeplerden toplumda ahlâki düzenin ve çevre bilincinin öğretilmesi amaçlanmaktadır. "Çevreye Karşı Sorumlu Gruplar Topluluğu" 1989 yılında kurulmuş ve işletmelerin yerine getirmesi gerekli olan sorumluluklarını on başlık altında toplamıştır (Gömceli: 2019: 14-16):

- **Biyosferin Korunması:** Tüm doğal güzellikler ve kaynaklar yapılan her eylemden korunmalıdır.
- **Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Kullanımı:** Geleceği tehdit altında olan ve yenilenemeyen tüm doğal kaynakların kullanımında özenli olmalı ve plânlı olarak hareket edilmelidir.
- **Atık Maddelerin Azaltılması ve Yok Edilmesi:** Atık ürünler mümkün olduğunca azaltılmalı ve geri dönüşüme yönlendirilmelidir.
- **Enerji Tasarrufu:** Enerjinin verimli kullanılabilmesi için gerçekleştirilen eylemler enerji tasarrufu doğrultusunda düzenlemeli ve enerji kaynaklarının etkin kullanılması için emek sarf edilmelidir.
- **Riski Azaltma:** Çalışma yerlerinde ve kamuya açık alanlarda, çevre sağlığı ve güvenliği açısından risk yaratan unsurlar azaltılmalıdır.
- **Mal ve Hizmetlerin Güvenilirliği:** Çevreye zararlı olabilecek özellikteki mal ve hizmetlerin üretimi ve satışının olabildiğince önüne geçilmeli ve

tüketicilerin mal ve hizmetlerin çevreye olan etkileri konusunda bilgilendirilerek bilinç oluşturulmalıdır.

- **Çevresel Koşulların Yenilenmesi:** Çevreye bu zamana kadar verilen zararlar düzeltilmeli ve çevresel tahribatlar giderilerek geleceğe güvenli şekilde bırakılması sağlanmalıdır.
- **Kamuyu Bilgilendirme:** Yapılacak faaliyetler sonrasında zarar görebilecek kişi ve kurumlara uyarıda bulunulmalı ve çevrenin korunması açısından onların da fikir ve önerileri dikkate alınmalıdır.
- **Yönetimin Bilgilendirilmesi:** Çevreyle ilgili yapılacak tüm faaliyetlerden üst yönetim de haberdar edilerek çevreye karşı duyarlı olmaları sağlanmalıdır.
- **Denetimin Sağlanması ve Raporların Hazırlanması:** Faaliyetlerin bu prensiplere uygun olarak gerçekleştirildiğine dair her yıl değerlendirme yapılmalı ve bu doğrultuda bir rapor hazırlanarak kamuoyu da bilgilendirilmelidir.

2.3. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BİLEŞENLERİ VE YAKLAŞIMLARI

2.3.1. Ekolojik İktisat

Doğa faktörü ve çevre sorunları ekolojik anlamda değerlendirildiğinde ve iktisatta yer almaya başladığında, ekonomik sorunların ve ekonomik faktörler arasındaki ilişkilerin değerlendirilişi farklılık göstermeye başlamıştır. Çevresel etmenlerin iktisat alanına dahil edilmesi önceki kavram çerçevelerinin geçerlilik düzeylerinin sorgulanmasına sebep olmuştur. 1982 yılına kadar ekolojik iktisat üzerine çalışan az sayıda iktisatçı vardı. 1982 tarihinde Lois Banner' in önderliğinde ve desteğiyle yapılan toplantıda; Charles Hall, Herman Daly, Bruce Hannon, Robert Costanza, H. T. Odum ve David Pimental buluşmuşlardır. Ekolojik iktisadın; çevre kirliliği, yapılan tahribatlarla doğa döngüsünün bozulması, bireyler arasında yaşanan gelir ve servet dağılımı eşitsizliğinin neden olduğu toplumsal anlamda yaşanan sıkıntılar ve var olan “üretim-bölüşüm” düzenini eleştiren iktisat yaklaşımı olarak çıkışı söz konusu olmuştur. Gelişmeyi hedefleyen ekonomiler, amaçlarına erişebilmede hedefin şaşırılması (overshoot) sorunu meydana gelmektedir. Bunun çeşitli sebepleri vardır (Canan, 143-144: 2017):

- Çevre problemlerinin büyük bir bölümünün kalıcı olması, kısa vadede düzeltilememesi, eski haline geri çevrilememesi,
- Barışçıl olmayan ilişkiler,
- Ekonomik, sosyal ve politik sistemlerin dünyanın karmaşık sistemleriyle olan uyumsuzluğu,
- Nüfusun 30 yılda bir ikiye katlanması ile birlikte kaynak tüketiminin artması,
- Her şey birbirine bağlı olduğu için, enerji sorununun sadece teknolojik bir probleme dayalı olmaması.
- Maddeye dayalı büyümenin dünyanın sınırlı ekosisteminde fiziksel bir sonunun olması.

Ekolojik iktisat, 1980' lerin sonlarında ortaya çıkmıştır. Ekolojik iktisat, ekonomik hareketlere ekolojik kısıtlar yaklaşımı ile değinen araştırmacıların uzun bir düşünce sistemi olarak tanımlanmaktadır. Ekolojik iktisat derinine inildiğinde tarihi iktisat tarihi kadar derindir. İktisadi ekolojinin kökeni fizyokratlara kadar dayanmaktadır. Burada doğal kaynaklara ülkelerin maddi gücünün en temel kaynağı olarak değinilmektedir. Fizyokrat okulunun ünlü ekonomistlerinden olan Sir William Pett bu durumu daha da dikkate alarak “zenginliğin annesi toprak, babası emektir” sözünü kullanmıştır (Bergh, 2001: 13 & Harris ve Codur, 2004: 17 & Hussen, 2005: 126).

2.3.2. Doğal Sermaye ve Sürdürülebilirlik

Mal ve hizmetlerin sürekliliğinin sağlanabilmesi için ekosistemde endüstriyel atıkların doğru olarak dönüştürülebilmesi, biyolojik çeşitliliklerin korunması, temiz su ve hava kaynaklarının sürdürülmesi, iklim değişikliği ve küresel ısınmanın denetlenerek kontrol altına alınması gerekmektedir. Eğer bu yazılan basamaklar yapılmazsa doğal kaynakların telafisi ekolojistlere göre olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında güçlü ve zayıf sürdürülebilirlik çok anlamlı olmamaktadır. Solow' un doğal kaynaklar yokken de hayatın devam edebileceği görüşü çok fazla anlamlı değildir (Zengin, 2020: 105-106).

Doğal kaynakların hangilerinin ikame edilebilir hangilerinin de ikame edilemez olduğu konusu oldukça önemli bir husustur. İktisatçılardan bazıları büyümenin sürdürülebilirliği yerine “gelir sürdürülebilirliği” veya “ekolojik sürdürülebilirlik” ismini uygun görmüşlerdir. Bir diğer problem ise doğal kaynaklardan hangilerinin ihmâl edilebilir hangilerinin elzem olduğunu belirlemektir. Burada hangi doğal kaynakların

önemli ya da kritik olmadığı durumunu kapitalist sistem belirlemektedir. (Castro, 2004: 197).

1992 yılında Stocholm’ de Uluslararası Ekoloji İktisadi Cemiyeti (ISEE) düzenledikleri konferansta doğal kaynakların sürdürülebilirliği üzerine bir makale yazılmıştır. Bu konferansta ekoloji iktisatçılarınca; insan sermayesi, doğal sermaye ve üretilmiş olan sermayenin mal ve hizmetleri oluşturduğu ifade edilmiştir. Doğal sermaye; atıkların dönüştürülmesi ve erozyonun kontrol altına alınması gibi pek çok durumda gelir sağlayıcısı konumundadır. Doğal olan mal ve hizmetler de diğer mal ve hizmetler gibi gelir oluşturmaktadır. Sermayenin en başta oluşturulma sürecinde, bir değişim ve evrilme süreci gibi görülmelidir. Birtakım malların başka birtakım mallara dönüşme süreci bir faaliyet zinciridir. Bu iktisadi değişim sürecinde doğal kaynaklar bu sürecin en temel ve öz unsurudur. Doğal kaynaklar diğer kaynaklar ile karşılaştırılmaz ve eşdeğer görülemez. İşgücü ve sermayedeki farklılıklar ekonomilere doğal kaynakların varlığının etkisi kadar önem arz etmez. Ekolojik iktisatçılar, zayıf sürdürülebilirliği aşip güçlü sürdürülebilirlik ile ilgilenerek, doğal kaynaklara yönelik tahribatın azaltılması ve bazılarının ise gelecek nesiller düşünülerek onlara bırakılması için çabalamaktadır. Güçlü sürdürülebilirlikte esas nokta kaynak sürekliliğini gerçekleştirmektir. Yine buradaki temel düşünce doğal kaynakları maddi anlamda kâr getiren unsurlar olarak görmekten vazgeçmektir (Zengin, 2020: 106-108).

2.4. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN BOYUTLARI

2.4.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomik Boyutu

Ekonomistler sürdürülebilirliği, tüketimden elde edilen faydanın maksimuma çıkarılması olarak ifade etmişlerdir. Bu tanım sürdürülebilirliği basite indirgediği gibi bazı tartışmaları gündeme getirmiştir. Buna rağmen insanlar için önemli olan yiyecek, ulaşım, barınma, kıyafet, sağlık ve eğitim gibi birtakım unsurların önemi ve yalnız bir tek bakış açısına göre belirleyici faktörlerin değerlendirilmesinde ortaya çıkan problemlerin önüne geçilmesi noktasında önem arz etmektedir (Harris ve Özmete, 2000: 6-7).

Herman Daly sürdürülebilir kalkınmanın doğal kaynakların ve sermayenin korunmasında önemli bir rol üstleneceğini ifade etmektedir. Bu ifade, yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynaklar açısından farklı teknikler oluşturulmasının önünü açmıştır.

Yenilenebilir kaynaklarda sürdürülebilirliğin sağlanması için tüketimlere belli bir kısıtlama getirilmesine değinilmiştir. Yenilenemez kaynaklar için ise yenilenebilir kaynaklardan yararlanarak yenilemeyen kaynakların kullanımından sonra oluşan atıklar için tekrar yatırım yapılmalı ve bunun üzerine çalışılmalıdır. Bu iki unsurun gerçekleştirilmesi doğal sermayeyi dengede tutacaktır (Tezel, 2019: 16-17).

Sürdürülebilir ekonomik sistem, kıt kaynakların kullanılması sırasında endüstriyel ve tarımsal üretime zarar veren sanayileşme ve imalât hareketlerinden uzak, mal ve hizmet üretimini sürekli gerçekleştiren ve borçları yönetebilir seviyede sürdürülebilirlik sağlayan mekanizmadır. Ekonomik sürdürülebilirlik, en temel tüketim ve üretim faaliyetlerini destekleyen, eşit paylaşıma imkân veren, bireylerin yaşam standartlarını daha iyi bir seviyeye getirmeyi hedefleyen ve sınırlı olan doğal kaynakların tükenmeden çevrede oluşan baskıyı azaltmayı hedefleyen ekonomik bir mekanizmanın oluşturulmasıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda, devlet ve dış borçların yönetilebilirliğini sürdürebilmesi, mal ve hizmetlerin süreklilik arz edecek biçimde üretilebilmesi, endüstriyel boyutta üretim sürecini tahrip eden piyasa dengesizliklerinden korunmak temel amaçları arasındadır. Sürdürülebilirliğin ekonomi boyutunda önemli olan husus; kaynakların sosyal kurallara ve adalet ilkelerine uygun olarak kullanımı, ülkelerin ve toplumların gereksinimleri giderilirken diğer ülkelerin ve toplumların gereksinimlerinin tehlike altına atılmamasıdır (Olca, 2015: 35-36).

2.4.2. Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal Boyutu

Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunda, sosyal anlamda sürdürülebilirlik sağlanması esastır. Sosyal sürdürülebilirlik; bireyler arasında her yönden eşitliğin sağlanması demektir. Bu eşitliğin içerisine; cinsiyet eşitliği, sağlık ve eğitim hizmetlerinin yeterli düzeyde olması ve eşit dağılımı, siyasi anlamda katılımın sağlanması girer. Buna ek olarak sosyal sürdürülebilirliğin gerçekleştirilmesi için; bireyler arasında eşit gelir dağılımının olması, bebeklerin sağlıklı bir şekilde dünyaya gelmelerinin ve gelişimlerinin tamamlanmasının sağlanması, insanların mutlu olması ve yaşam kalitesinin artırılmasının sağlanması, iyi bir eğitim ile toplumun ilerlemesine fayda sağlanması ve uzun yaşamı destekleyen bir ortam oluşturulması en önemli olan hususlar arasında yer almaktadır. (ODTÜ, 2003).

1972 yılında BM' nin Stockholm' de gerçekleştirdiği İnsani Çevre Konferansı' nda fakirlik konusu sürdürülebilirlik kavramı ile ilişkilendirilmiş ve devlet nezdinde bu problemlere çözümler bulunması konusu tartışılarak sorumluluk devletlere bırakılmıştır. 1974 yılında WB' nin yayınladığı "Büyüme ile Birlikte Yeniden Bölüşüm" başlığı altında sosyal kapsamın sürdürülemezliği konuşularak mutlak yoksulluğun yok edilmesi kapsamında çeşitli kanunlar oluşturulmuştur. Bir bireyin kendisini en temel düzeyde idame edebiliyor olması "mutlak yoksulluk sınırının altında" olarak ifade edilir. İnsanların sosyal bir canlı olması gerçeği düşünüldüğünde geliri kabul edilebilir asgari tüketim seviyesini karşılayamaz olan kişilere ise "görelî yoksul" denir. Sürdürülebilir kalkınmanın temelinde insan odaklılık vardır. Tam da bu noktada geri kalmış ve gelişmekte olan toplumların bu eksen içerisinde yer almaları gerekliliği vurgulanmaktadır (UNDP, 2002).

Sosyal boyut açısından sürdürülebilir kalkınmanın; eşit yaklaşım, eşit sağlık hizmetleri, cinsiyet eşitliği, siyasi sorumluluk ve sosyal hizmetlerin sağlanmasına yeteri kadar imkân oluşturması gerekmektedir. Sosyal eşitlik gereksinimlerinin sağlanması katılımcı demokrasi için büyük önem arz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın özellikle çok ciddi ve önemli bir kesimi hedef olarak belirlenmelidir. Bu hedeflenen kesim içerisinde; haksızlığa uğrayanlar, gelişmenin ve ilerlemenin imkânlarından yararlanamayanlar, dışlananlar ve ötekileştirilenler, yaşamını idame ettirebilmek için gerekli olan ihtiyaçlarını karşılayamayanlar, aşırı yoksulluk içerisinde hayatlarını devam ettirenler girmelidir. Sosyal sürdürülebilirlik aşağıdaki unsurları içermektedir (Başkaya, 1986: 192):

- İşsizliğin düşürülmesi, eğitimin iyileştirilmesi ve iş yaşamının iyileştirilmesini,
- Fakir bireylerin gereksinimlerinin giderilmesi ve yaşam kalitesinin yükseltilmesini,
- Eğitim sayesinde çevre bilinci oluşturulması ve sürekli eğitim imkânı olmasını,
- Bireylerin sahip oldukları kabiliyetlerinin kullanılmasına imkân veren bir düzen oluşturulmasını,
- Sağlık hizmetlerine olan erişimin kolaylaştırılması ve bu sürecin daha iyi bir konuma getirilmesini,
- Nüfus artışının kontrol edilmesini,

- Sürdürülebilir çevre bilincinin bireylerde oluşturulmasını,
- Bireylerin hak ve özgürlüklerinin demokratik olarak güvencede olmasını..

2.4.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Çevre Boyutu

Sürdürülebilir kalkınma ile sürdürülebilir çevre konuları birbirleri ile paralel ilerlemesi gereken iki konudur. Çevresel sürdürülebilirlik doğal kaynakların devamlılığını sağlamak ile gerçekleşecektir.. Çevresel sürdürülebilirliğin ilgi alanı; insan sağlığının, biyo-çeşitliliğin, bitki hayvan yaşam alanlarının, hava, su ve toprak kalite düzeyinin muhafaza edilmesidir. Sürdürülebilir kalkınma gelecek dönemler için de öncelikli konulardan birisi olarak önemini koruyacaktır. Çevresel sürdürülebilirlik amaçlarının gerçekleşmesi için; bazı önemli noktalarda olumlu anlamda dönüşümler yaşanmalıdır. Toplumsallık, eşitlik, insani ihtiyaçlara olan duyarlılık, demokrasi ve çevre bilinci gibi değerlerin dikkate alınması gerekmektedir. Sosyal eşitlik, ekonomik refah, çevre koruma ve geliştirmenin gerçekleştirilmesi birbirlerini kuvvetlendiren hedeflere ihtiyaç duymaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ve çevreyi koruma ilişkisindeki ikilem, geliştirmekte olan ülkelerin ekonomik anlamda büyümelerini sanayileşme yoluyla sağlama gerekliliğinden meydana gelmektedir. Bunun yanı sıra çok büyük sayıda nüfus artışı ekonomik büyümenin pozitif dışsallığını göstermesinin önünü kesmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme adımına geçilmesinden dolayı sanayileşmenin getirdiği çevresel problemlerle yüzleşme gerçeğinden kaçınmak uzun vadede daha büyük sorunları doğurmaktadır. Yönetimlerde güçlü ve yapısal reformlar zaman içerisinde sorunların aşılmasını mümkün hâle getirecek sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmaya imkân verecektir. Bu noktada ulusal sürdürülebilir kalkınma stratejileri oluşturulmalı ve plâna sadık kalınmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin çevreyle ve diğer faktörlerle uyum hâlinde birliktelik arz etmesi için öncelikle en temel gereksinimleri gidermek sonra dönemin en önemli kaynağı teknolojiyi güncellemek, sürdürülebilir bir nüfus düzeyini kontrol altına almak, alınan kararlar noktasında ekonomik unsurları harekete geçirirken ve çevresel sorunlara duyarsız kalmamak ve kalkınmanın daha demokratik ve katılımcı olmasına imkân vermek gerekmektedir. Bu ekseninde Birleşmiş Milletler Mart 2009 yılındaki raporda sürdürülebilir kalkınmada; yeni yeşil küresel yapının uyması gereken kurallara, çevreci bir ekonomi için uyulması gerekli olan politikalara değinilmiştir (Kaypak, 2011: 26-27).

2.5. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ

Birleşmiş Milletler 2000 yılında bir seferberlik başlatmıştır. 2000-2015 tarihleri arasında “Bin Yıl Kalkınma Hedefleri” (BKH) olarak ifade edilen hedeflere ulaşmada on beş yıl süresince çeşitli araştırma ve geliştirme faaliyetleri yapılarak bu anlamda pozitif değişimler kaydedilmiştir. Yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar (kazanımlar ve deneyimler) sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirme sürecine önderlik etmiştir. Seferberliğin içine; fakirliğin ortadan kaldırılması, çocuk ölümlerinin engellenmesi, temel ihtiyaçların (sağlık, giysi ve barınma gibi) karşılanması, sıtma ve verem gibi tedavi edilebilir rahatsızlıkların tedavisine ulaşılmasına imkân verilmesi gibi son derece önemli hayati konular girmektedir. Daha sonra 2012 yılında üzerinde çalışılmaya başlanan, Bin Yıl Kalkınma Hedeflerinin yerini alan, 2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda onaylanan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, meydana gelen problemlere küresel çapta sürdürülebilir çözümler getirilmesini hedefler. 2030 yılına kadar düzeltilmesi gereken ve hedefleri destekleyici on yedi temel, yüz altmış dokuz alt hedef oluşturulmuştur. Bu hedefler aşağıdaki gibidir (Özal, 2019: 31-34).

- **Yoksulluğa Son:** Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere yoksulluğu tüm boyutlarıyla bitirecek kalkınma politikalarının benimsenmesi,
- **Açlığa Son:** Açlığın ve yetersiz beslenmenin tamamen ortadan kaldırılması, gıda güvenliğinin ve iyi beslenme güvencesinin sağlanması, tarımsal verimliliğin artırılması ve sürdürülebilir tarımın desteklenmesi,
- **Nitelikli Eğitim:** Herkes için nitelikli ve kaliteli eğitimin sağlanması ve güvence altına alınması,
- **Temiz Su ve Sıhhi Koşullar:** Güvenilir içme suyuna, yeterli temizlik ve sıhhi koşullara herkesin erişiminin sağlanması ve güvence altına alınması, su kullanım verimliliği ve etkinliğinin artırılması, sürdürülebilir tatlı su kullanımının sağlanması ve kaynaklarının korunarak güvence altına alınması,
- **Sağlıklı Bireyler:** Herkes için temel sağlık hizmetlerine erişimin sağlanması, ilaç ve aşı erişiminde kaliteli, güvenli ve uygun fiyatlı evrensel bir sağlık güvencesi oluşturulması, zararlı kimyasal ve kirli çevresel faktörler kaynaklı hastalıkların azaltılması,

- **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği:** Cinsiyet temelli toplumsal eşitliğin sağlanması,
- **Hedefler için Ortaklıklar:** Uluslararası ortaklıklar artırılarak ve teşvik edilerek gelişmekte olan ülkelere sağlanan desteklerin artırılması,
- **Karasal Yaşam:** Karasal ekosistemin, biyoçeşitliliğin ve ormanların korunması, geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması,
- **Barış ve Adalet:** Her türlü şiddetin ve hukuksuz uygulamanın azaltılarak barış temelinde toplumsal yapının ve kalkınmanın sağlanması,
- **Erişilebilir ve Temiz Enerji:** Yenilenebilir enerji kaynaklarının artırılması, güvenilir ve sürdürülebilir enerjiye ulaşımın herkes için güvence altına alınması,
- **İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme:** Ekonomik büyümenin sağlanması, sürdürülebilir kılınması, üretimde kaynak verimliliğinin sağlanması, istihdamın desteklenmesi,
- **Eşitsizliklerin Azaltılması:** Küresel düzeyde ülkeler arasındaki ve içindeki ayrımcılığın ve eşitsizliğin azaltılması,
- **Sürdürülebilir Şehir ve Yaşam Alanları:** Yaşam yerlerinde herkes için temel hizmetlere ulaşılabilirliğin ve sürdürülebilirliğinin sağlanması,
- **Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı:** Yenilikçiliğin desteklenmesi, dayanıklı ve sürdürülebilir altyapılar geliştirilmesi,
- **İklim Eylemi:** İklim değişikliği ve doğal afetlere ilişkin faaliyete geçilmesi,
- **Sudaki Yaşam:** Su kirliliğinin önlenmesi, su kaynaklarının ve ekosisteminin korunması,
- **Sorumlu Üretim ve Tüketim:** Sürdürülebilir yönetim ile doğal kaynakların etkin kullanımının sağlanması, küresel atık ve üretim sonrası kayıp oranlarının azaltılmasıdır.

2.6. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HESAPLAMALARINDA KULLANILAN ENDEKSLER

2.6.1. İnsani Kalkınma Endeksi

1980’li yıllardan itibaren bir kısım iktisatçı kalkınma oranının hesaplanmasında kullanılan GSYİH’ da birtakım eksiklikler olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada iktisatçıların GSYİH’ nın tanımının eksik olduğuna dair sosyal ve iktisadi

rahatsızlıkların büyüklüğü ve derinliği açısından değindikleri hususlar; yetersiz beslenme, fakirlik, faydanın dağılımı, kişisel özgürlüklerin sınırlandırılması, düşük okur-yazarlık, yaşam düzeyindeki düşük güven seviyesidir. Kalkınma sadece iktisadi süreçteki performansın yüksek olması değil aynı zamanda toplumdaki bireylerin refah düzeyinin yeterli bir düzeyde olmasını da kapsar. Ekonomik kalkınma ve gelişim bireylerin yaşantılarında ve hayat kalitelerinde pozitif anlamda bir ilerleme göstermeli hayatını yaşanabilir kılmalıdır. Bu kapsamda iyi bir yaşam kalitesinin ölçülmesi adına yeni araştırma ve çalışmalar yapılmış ve birden çok insani kalkınma endeksi oluşturulmuştur. Bu endekslerden üç tanesi en çok bilinen ve öncü konumda olanlardır (Todaro, 1992: 359):

- Adelman ve Morris tarafından, 1967 yılında kırk bir değişkene göre gelişmekte olan yetmiş dört ülkeyi sınıflandıran bir çalışma yapılmıştır.
- Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Araştırma Enstitüsü (United Nations Research Institute on Social Development), 1960'lı ve 1970'li yıllarda gelişmekte olan birçok ülke için dokuzu sosyal, yedisi iktisadi olan on altı temel gösterge ile birleşik bir endeks formülü kullanarak bir dizi çalışma yapmıştır.
- Washington'da Denizaşırı Kalkınma Konseyi (Overseas Development Council) tarafından 1970 ile 1980 yılları için Fiziksel Yaşam Kalite Endeksi oluşturulmuştur. Bu ölçümde karşılaştırmalı ve zaman serili bir çalışma yapılmış ve üç temel sosyal gösterge üzerine odaklanılmıştır. Bunlar: bebek ölüm oranı, yaşam beklentisi ve yetişkin okur-yazarlık oranıdır. Bu çalışma gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeleri içermektedir.

Bu ve bunun gibi yapılan diğer araştırmalarda da ortak temel nokta, kalkınmanın açıklanmasında kullanılan GSYİH' nin yeterince açıklayıcı olmadığı ve bu tür çalışmaların daha kapsamlı bir biçimde sosyal göstergelerle birliktelik içinde yapılması gerektiğidir. Konuyla ilgili araştırma ve çalışmaların en yetkin olanı Birleşmiş Milletler' in küresel kalkınma kuruluşu olan UNDP tarafından oluşturulmuştur. Amartya Sen' in 1980' li yıllarda meydana getirdiği insan odaklı kalkınma endeksi HDI, 1990 yıllarından itibaren HDR' lerde (Human Development Report) her sene periyodik olarak yayınlanmaktadır. Bu raporların oluşturulması ve yayınlanmasından sonraki süreçte insani kalkınmaya olan ilgi iyi bir seviyede değişim kaydetmiştir. HDI' nin içeriğine bakılacak olursa temel insani yaşam düzeyinin

gerçekleşmesi üç temel kurala tabi olmaktadır. Kalkınma ve büyümenin sadece nicel verilerle açıklanamayacağı birtakım sosyal konuların da hesaplamalara eşlik etmesini ifade eden UNDP' nin 2005 yılında yayınladığı HDR' nin üç temel boyutu aşağıdadır (UNDP, 2005: 341):

- Erişkin okur-yazar oranı ve gayri safi okula kayıt oranı (ölçülen bilgi)
- Uzun ve sağlıklı bir hayat
- Satın alma gücü paritesine (SGP) yönelik olarak hesaplanan (kişi başına GSYİH şeklinde ölçümlenen istenilen hayat seviyesi)

2.6.2. Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi

Borsa İstanbul (BIST) Genel Müdürlüğü sürdürülebilirlik endeksinin oluşturulmasında, işletmelerin değerlendirilmesi için uluslararası kriterleri ve yöntemleri içeren EIRIS (Ethical Investment Research Services Limited) dikkate alınmıştır. "BIST Sürdürülebilirlik Endeksi Temel Kuralları" Borsa İstanbul tarafından yayınlanmış olup sahip olduğu riske göre derecelendirilmiş üretim sektörleri arasındaki ilişki dahil edilerek oluşturulan endekste seçim kriterlerinin çevre konusuyla ilgili olanları aşağıdaki gibidir (Akyüz ve Yeşil, 2017: 65):

Çevre Kriterleri:

- Çevre (Çevre Politikası, Çevre Yönetim Sistemleri)
- Biyoçeşitlilik (Biyoçeşitlilik politikası)
- İklim Değişikliği (İklim Değişikliği Yönetimi)

Çevresel sürdürülebilirlik kavramı, şu anda içinde bulunduğumuz çevreyi ve doğal kaynakları koruyarak gelecek nesillere bırakmak olarak tanımlanmaktadır (Akgül, 2010). Ekosisteme verilen zararlar; su kirliliği, çöplerin ve atıkların doğada dönüştürülememesi, gürültü kirliliği, karşılaşılan kanalizasyon problemleri, taşıtlardan ve zehirli gazlardan kaynaklanan hava kirliliği ve bitki örtüsünün tahribata uğraması olarak sıralanabilir. Bu açıdan çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve idamesi için yapılması gerekli faaliyetler aşağıda beş madde hâlinde yazılmıştır (Akgül, 2010):

- Çevrenin geliştirilmesinde ve yapılandırılmasında, biyolojik canlılığa ve çeşitliliğe zarar vermeyecek yöntemler gerçekleştirilmesi,
- Kaynak tüketiminin minimum seviyeye düşürülmesi,

- Enerji kaynaklarının koruma altına alınması ve enerji kaynaklarının tamamıyla yenilenebilir ve çevreyi kirletmeyen alternatiflerden (solar termal ve elektrik, rüzgâr gücü vb.) oluşması,
- Mal ve hizmet tüketiminin, bütün olarak tüketim sonrası geri dönüştürülmüş materyallerden veya (çevreyi koruyarak ve kaynak temellerini tüketmeden elde edilmiş) yenilenebilir kaynaklardan elde edilmesi,
- Atıklarda % 100 geri dönüşüm sağlanmalıdır.

2.6.3. Yeşil Muhasebe

Sürdürülebilir kalkınmada gelecek nesillerin faydasına kaynakları ve çevreyi korurken, şu andaki toplumun ekonomik faydasını da meydana getirmek için enformasyon üzerine kurulu kararlar vermek gereklidir. Yani, çevrenin ve doğal kaynakların mevcut konumu ile ekonomik ve sosyal standartları birleştiren periyodik sürdürülebilir kalkınma raporlarına gereksinim vardır (Keating, 1993).

Çevre giderleri ile çevre muhasebesi, tüketici ve üreticiye net bir şekilde beyan edilmeli ve fiyatlar, kaynakların miktarını ve toplam değerlerini göstermelidir. Buradan hareketle çevre muhasebesini ortaya çıkaran esas durum, çevreden yararlanma ve kirletme bedelinin kişilere ve topluma “somut” bir şekilde bildirilmesidir. Çevre konusunda kararlar alınırken düşünülen en temel amaç, insanoğlunun refahındaki yükselmenin gözlemlenmesidir. Bu sebeple iyileştirme sonrası elde edilen kârların veya çevresel ölçütteki eksilmenin maliyetini belirlemek önemlidir. Eğer temiz hava seçiliyorsa onun üzerine bir değer konulmalıdır. Fakat temiz hava herhangi bir sektörde alınıp satılmadığından, buradaki durumda maddiyattan söz edilemez. Bununla beraber, temiz hava faydası da bir ekonomik faydadır (Pearce vd, 1993).

Ekonomik mallar ve doğal kaynaklar kullanımı söz konusu olduğunda güdülen yaklaşım farklılıkları hükümetler nezdinde ortak kararlar alınmasına engel teşkil etmektedir. Birtakım ekonomik ilişkiler çevre sorunlarına duyarsız kalmaktadır. Kârlarını maksimize etmek adına faaliyetlerini sürdüren bazı işletmeler çevresel koşulları dikkate almadan hareket etmekte ekonomi ve çevre yönetimini ihtilâfa düşürmektedir. Ulusların doğal zenginliklerine sahip çıkmayan bir makroekonomik analiz ve ulusal muhasebe tekniği kullanmaları geleceklerini sıkıntıya sokmaktadır. Yönetimlerdeki bu gibi yaklaşımlar gelecekte olumsuz etkilerini daha somut gösterecek, telâfisi mümkün olmayan birtakım sorunlarla özellikle az gelişmiş ülkeler

yeterli sermayeye sahip olamadıklarından daha fazla baş etme durumuyla yüzleşecektir. Doğal kaynaklara gerekli özen gösterilmediği takdirde sürekli olarak refah kaybı yaşanacak, diğer kazanımlar yanıltıcı kalacaktır. (Repetto, 1990: 41-46).

2.7. 1960 – 1980 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE

1960' tan önceki dönemde dünyaya açılmanın beraberinde getirdiği problemler ekonomik sıkıntılar ve yaşanan darboğazlar nedeni ile ekonomik düzenlemelerin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulduğu ve ithâl ikameci sanayileşme çalışmalarının yapıldığı plânlı ekonomiye geçilen yıllardır. Bu dönemde Türkiye ekonomisi planlı ekonomi politikaları zeminine oturmuş ve amaçlanan gelişmeler bu eksene yönelik olarak belirlenmiştir. İthal ikameci sanayileşmede ithâl edilen ürünlerin ülke içerisinde üretiminin yapılmasına yönelik gerçekleştirilen faaliyetler söz konusu dönemin sonuçları üzerinde çok fazla etkisi olan özellikleri taşır. Bu dönemde dünya ekonomisini küresel anlamda ilgilendiren faktör soğuk savaş ve soğuk savaş yıllarının başta SSCB ve ABD olmak üzere diğer tüm ülkeler üzerinde de etkili olduğu açıktır. Soğuk savaşın olduğu yıllarda Vietnam' da çatışmaların devam etmesi ve bunun ilk olarak Fransa sonra da ABD' yi yakından ilgilendirmesi ve günden güne bu durumun diğer ülkelere de sirayet edeceğine dair kaygılar söz konusu dönemin kargaşalı bir dönem olduğunu gözler önüne sermektedir. Her şeye rağmen Türkiye böylesine kargaşanın hakim olduğu bir dönem ve bu dönemin etkileri altında olarak askeri yönetimin hakim olduğu bir zamanda hesaplı-kitaplı bir kalkınma modeli oluşturmuş ve gündemine taşımıştır. Soğuk savaşın; iki süper gücü olan ABD ve SSCB arasındaki gergin süreçte, ABD ve birçok Avrupa ülkesi önderliğinde uluslararası kuruluşu üye olan Türkiye, ekonomi için dış kaynak arayışına girdiği bu yıllarda planlama üzerindeki titiz çalışmalarını daha da fazlalaştırmıştır. Hazırlanan kalkınma planlarının öncelik gösterdiği alan sanayileşme olsa da esas olarak iç ve dış dengenin sağlanması amacına hizmet etmektedir. 1960 ve 1980 yıllarında büyük önem taşıyan iki olay vardır. Bunlar: Petrol Krizi ve Kıbrıs Barış Harekâtıdır. "Petrol Krizi'nin yaşandığı yıllarda enerjide dışa bağımlı bir ülke özelliği taşıyan Türkiye'nin, ithalat ve ihracat dengelerinin bir hayli olumsuz etkilendiği ve krizin yaşanan darboğazlarda çok önemli bir faktör olduğu gözlemlenmektedir. Kıbrıs Barış Harekâtı ise Türkiye'yi Avrupa ülkeleri tarafından uygulanan ambargolar ile karşı karşıya bırakmış ve bu baskılayıcı etkiler 1973 sonrasında oluşan ekonomik ve siyasi kargaşaların ortaya çıkmasında ciddi anlamda etkili olmuştur." 1960 yılında Devlet

Plânlama Teşkilatının oluşturulmasının plânlamanın daha kurumsal daha titizlikle çalışıldığı bir ülke ödevi olmasında büyük etkisi vardır. Bu plânlamalar ülkenin yeni eğitim vizyonundan yapılması gereken sanayi girişimlerine kadar, birçok sosyo-ekonomik alanda tahminleri ve amaçları içermektedir. Milli tasarrufları yükseltmek ve ülkenin ekonomik refahını demokratik olarak gerçekleştirmeyi sağlamak, yatırımları gerekli alanlara yönlendirmek Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı' nın temel hedefleri olmuştur. Sanayinin kurulmasıyla sağlanacak üretim kapasitesinin Türkiye' nin ihtiyaç ve tüketimi arasında paralellik kurması hedeflendi. Fakat dönem içinde yaşanan istikrarsızlık ve ekonomik krizlerle mücadele etmek kolay olmamıştır. Ara malların ve girdinin ithalata olan ihtiyacı, ihracattaki problemlerle birlikte Türkiye ekonomisinin 1960-1980 dönemlerinin sonlarına doğru döviz darboğazını yaşamasına neden olmuştur (Acer, 2019: 41-44).

2.8. 1980 – 2000 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE

Demirel Hükümeti 24 Ocak kararlarını açıkladıktan sonra Türkiye' de 12 Eylül Darbesi olmuştur. Yönetimi eline alan askeri hükümet, 13 Aralık 1983 yılına kadar yani Özal göreve gelene kadar ülkeyi yönetmiştir. Türkiye Sanayi Devrimi' ni bu süreçten sonra yapmıştır. Aslında Türkiye' nin sanayileşme sürecine geçmesi 1980' ler olarak ifade edilebilir. 1984-1991 tarihleri arasında bir hükümet devleti yönetmiş ve sekiz yılda Türkiye ekonomisi 4, 2125 oranında ilerleme göstermiştir. Bu yıllarda meydana gelen büyüme oranları istikrarlı olmasa da dalga hâlinde ilerleyen Türkiye ekonomisi Özal' ın iktidar olduğu tarihlerde meydana gelmiştir. Özal' dan sonra gelen Akbulut ve Yılmaz hükümetleri aynı ekonomik ilerlemeyi kat edememişlerdir (Çalapöver, 2017: 115-116).

Türkiye için milat olarak ifade edilen 24 Ocak kararları Türkiye ekonomisinin özgürleşme ve kapitalistleşme sürecinde dönüm noktası olmuştur. Türkiye ekonomisi bu dönemlerde yükselen eğilimde enflasyon oranlarına sahip olan, devamlı olarak krize yatkın, işgücü niteliği açısından yeterli olmayan, işsizlik sıkıntıları yaşayan fakat bunun yanı sıra dinamik bir genç nüfusa sahip daha ziyade ihracata yönelerek sanayileşmeyi seçen bir ekonomik yapıya sahiptir. Bütünüyle söz konusu durum değerlendirildiğinde, yaşanan problemler yalnızca ekonomik sistemden kaynaklı değildir. Sosyal ve siyasal şartların yanında birtakım yapısal alanları da içine alan krizlerin olduğu söylenebilir. Uygulamaya konan istikrar politikaları hem finansal piyasaları hem de yapısal ve kurumsal alanlarda dönüşümleri içermektedir. 1973

petrol krizi olarak da ifade edilen dönemde petrol fiyatlarındaki aşırı yükselmeler bütün dünya ekonomilerini ciddi ölçüde sarsmıştır. Ülke ekonomileri bu yıllarda yaşanan ekonomik problemleri henüz aşamadan 1979 yılında ikinci petrol krizi yaşanmış ve bununla birlikte Türkiye ekonomisinin döviz rezervleri düşmüş, enflasyon ve işsizlik oranları yükselmiş ve milli gelirden ciddi bir düşüş meydana gelmiştir. Bu dönemde Türkiye ekonomisini ayağa kaldıracak yapısal reformlar yerine, kısa vadeli borçlanma ile cari işlemler açıklarının finansmanı ve kamu harcamalarının finansmanı karşılanarak kısa vadede anlık sonuç alınmaya odaklanılmıştır. Borçlanma belli bir süre sonra olanaksız duruma gelince ithalat azalmış ve ithal edilen mallar da daha çok girdi malları şeklinde olmuştur. Bu durum da üretimin azalmasını dolayısıyla istihdamın azalmasını, işsizliğin artmasını ve kıtlık gibi ekonomik problemleri doğurmuştur. 1980'li yıllarla birlikte liberalleşmeye giden Türkiye ekonomisinin takip ettiği sanayileşme politikası daha çok tüketim mallarının ithalatı odaklıdır. Bu dönemde aynı zamanda tüketim mallarının üretilmesinde gereksinim duyulan hammadde ithalatı ve petrol ithalatının fazla olması, artan kamusal harcamaların finansmanı için gereksinim duyulan döviz isteği ve Kıbrıs Barış Harekâtı sebebiyle hâlen yaşanan ekonomik ve siyasi ambargolar, Türkiye ekonomisinin istikrarsızlığına temel sebepler olarak gösterilmektedir. Böyle bir ekonomik ve siyasi konjonktürde alınan 24 Ocak 1980 Kararları ile neredeyse hiperenflasyon sınırına dayanan enflasyon göstergesi düşürülmeye çalışılmış, döviz ve sermaye piyasalarının dünya ekonomileri ile bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır (Acer, 2019: 45-46).

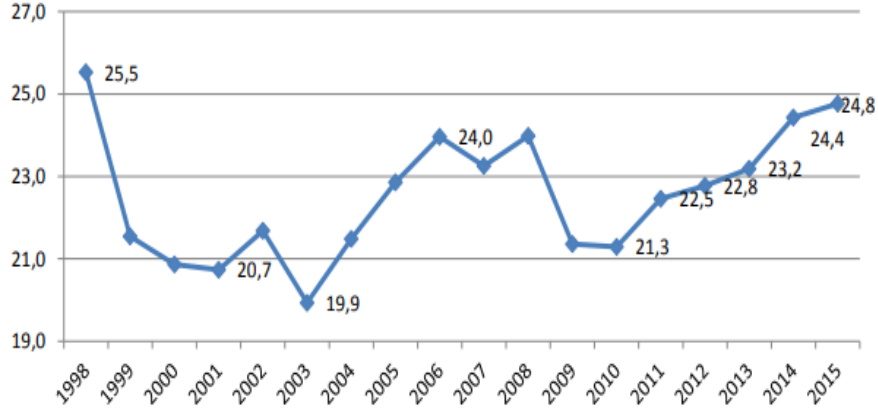
Türkiye 20 Kasım 1991 yılında Demirel ve İnönü'nün oluşturduğu koalisyon hükümeti sonrası Kasım 2002'ye kadar on bir yılda dokuz tane koalisyon hükümeti yaşamıştır. 1990 yılında Körfez Savaşı Türkiye'nin dış ticaretini negatif olarak etkilemiş, 1991' den sonra 1994 kriz yılına kadar cari açık vermiştir. Cari açık 2000 yılına kadar olumsuz anlamda çok fazla etkilememiştir. Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra cari açıkta pozitif anlamda ilerlemeler olmuştur. 1980'lerden sonra meydana gelen kronik enflasyon problemi 1990'lı yıllarda da süregelmiş, 1994 yılında Cumhuriyet tarihinin en büyük enflasyon oranına ulaşılmıştır. 2001 yılında uygulamaya konulan GEGP sonrasında enflasyon oranı yüksek oranda kontrol altına alınmıştır. 1992 yılından, 2003 yılına kadar Türkiye ekonomisi on bir senede yılda ortalama %3,45 yükselmiştir. Fakat, nüfus da yükseldiği için Türkiye'nin bu koalisyon süreçlerinde kişi başına düşen nominal GSYİH' sı 1991 yılında 3.860 dolarken 2002 yılında 3.590 dolara düşmüştür. 2002 yılı itibarıyla işsizlik oranı %10'a yakınsamış ve

2008 krizi hariç bu rakamlarda kalmıştır. Türkiye'nin bu yıllarda yaşadığı en büyük sorun siyasal istikrarsızlık ve finansal yapının oluşturulamamasıdır (Çalapöver, 2017: 118).

2.9. 2000 – 2018 TARİHLERİ ARASI EKONOMİ VE TÜRKİYE

Türkiye 21. yüzyıla 17 Ağustos 1999 depreminin yarattığı tahribat ve 2000 ve 2001 yılında meydana gelen ekonomik krizin problemleri ile başlamıştır. Bankalar krizini de kapsayan bu dönem üç IMF programı ile 2008 yılı ortasında tamamlanmıştır. 2002 ile 2007 yılları arası, ABD'nin kendi krizini ve bu krizin çevre ülkelere olan negatif etkisini yok etmek amacı ile takip ettiği genişletici maliye ve para politikalarının etkilerini taşımıştır. Dünya ekonomisi bu dönem aralığında ortalama yüzde 5 büyümeye gerçekleştirmiştir. 2002 ile 2007 yılları arası dönemde Türkiye ekonomisi ortalama yüzde 6 oranında büyümüştür. 2001 ve 2007 yılları arasında Dünya Bankası "Tarım Reformu Uygulama Projesi" ni uygulamaya başlamıştır. Söz konusu bu proje ile sabit oranlı nakit ödemelere dayanan "Doğrudan Gelir Desteği" programı uygulanmaya başlanmıştır. Desteklemelere ayrılan kaynaklar tarım sektöründe IMF ve Dünya Bankası kontrolü altında merkezi bütçeyle kısıtlanmıştır. 2000 ve 2006 yılları arasında; hizmet sektörü yıllık % 5,1 oranında, sanayi sektörü %5,7 oranında, tarım sektörü % 1,5 oranında büyüme kaydetmiştir. Krizden sonra yüksek oranda büyüme kaydetme; yüksek ölçüde yabancı sermaye ve dış borçlanma ile ithalat yaparak gerçekleştirilmiştir. 2007 ve 2013 yıllarına gelindiğinde; GSYİH' nın yıllık ortalama düzeyde büyüme hızı 3,5, hizmet sektörünün yıllık büyüme hızı 4,3, sanayi sektörünün büyüme hızı 3,8, tarım sektörünün büyüme hızı 2,3 olarak meydana gelmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında güven ve istikrar ortamı sonucunda güçlü ve hızlı bir büyüme gelişimi kaydedilmiştir (Acer, 2019: 61-64).

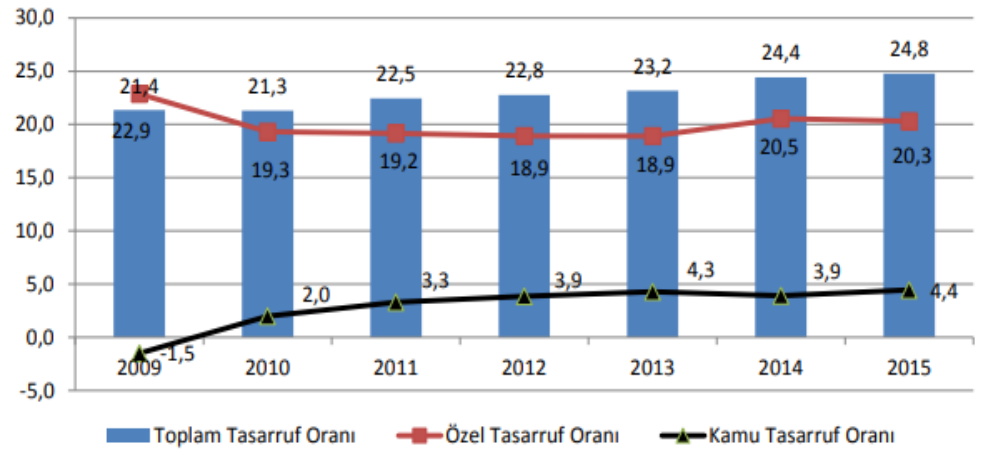
Tablo 2.1 : Türkiye Toplam Yurt içi Tasarruf Oranı (1998-2015)

Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Tablo 2.1'e göre Türkiye'nin yurt içi tasarruf oranı toplamda, 1998-2015 dönemi için ortalama olarak %23 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu oranın 2011 yılı da dahil olmak üzere artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye'ye ait toplam tasarruf oranı 2015 yılı için % 24,8 olarak gerçekleşmiş olup, bu oran 2015 yılı için Avrupa ve OECD ortalamasının üzerindedir.

Tablo 2.2 : Türkiye'de Özel ve Kamu Tasarruf Oranları (%)

Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Tablo 2.2 değerlendirildiğinde, özellikle kriz sonrası dönemde Türkiye'nin toplam tasarruflarının artışında kamu tasarruflarının artışı etkili olmuştur. Bu dönemde kamu tasarrufları belirli bir artış gösterdikten sonra yatay seyretmeye başlamış olup, aynı zamanda özel sektör tasarruflarının da belirli bir dengede kaldığı görülmektedir.

Tablo 3’de ise Türkiye ve bazı seçilmiş ülkelere ait toplam tasarruf/ GSYH oranları gösterilmektedir.

Tablo 2.3 : Gelir grubuna Göre Ülkelerin Tasarruf/GSYH Oranları

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Arjantin	24.2	21.2	21.2	21.0	19.7	18.1	19.0	16.0
Brezilya	21.4	18.4	20.8	21.0	20.1	19.4	18.1	16.4
Çin	50.4	50.7	51.3	50.1	49.9	49.8	49.5	49.2
Avrupa Birliği	23.2	20.7	21.2	21.8	21.6	21.8	22.4	23.1
Orta-Yüksek Gelirli	36.7	33.9	35.5	35.4	34.7	34.1	33.7	33.3
OECD	21.4	19.4	19.8	19.9	20.1	20.4	20.7	21.3
Kore Cumhuriyeti	33.0	33.2	35.2	34.5	33.8	34.1	34.5	35.4
Hindistan	33.0	35.1	36.2	33.0	31.5	31.7	31.1	29.8
Malezya	43.8	38.1	39.3	38.8	36.5	34.5	34.3	32.7
Meksika	22.2	21.4	20.9	21.0	21.9	20.8	20.5	20.6
Türkiye	17.3	13.8	14.0	14.9	15.0	14.1	15.8	15.2
Türkiye-Yeni Seri	24.0	21.4	21.3	22.5	22.8	23.2	24.4	24.8

Tablo 2.3’de yer alan bilgiler değerlendirildiğinde, Türkiye’nin tasarruf/GSYH oranları Orta-Yüksek Gelirli ülkelerin büyüme oranlarına yakın bir oranda seyretmekte iken, gelişmekte olan ülkelerin oranlarının altında değerlendirilmektedir. Bu durumun özellikle Türkiye için önemli bir amaç olarak benimsenen ve çeşitli politika ve plân metinlerinde öncelikli olarak yer verilen yurt içi tasarrufların artırılmasına ilişkin hedeflerin uzun vadede sürdürülebilir büyümenin sağlanmasında önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

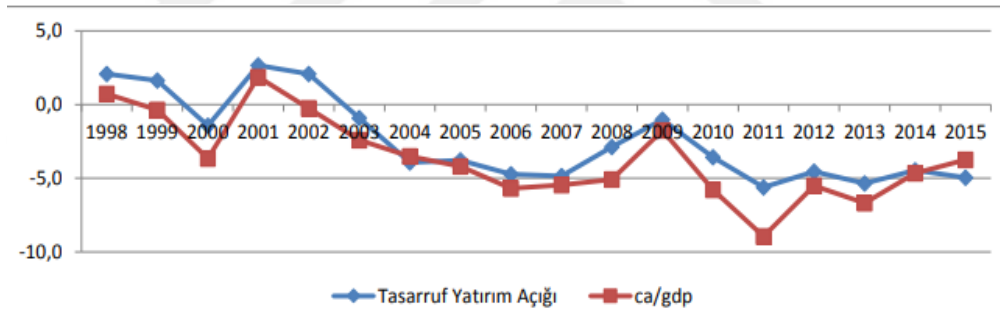
Türkiye’de tasarruf oranları kadar önemli olan bir diğer unsur ise yatırımların mevcut durumudur. Alan yazınında da değerlendirildiği gibi yurt içi tasarruflarla yatırım arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Özellikle gelişmekte olan ülkelere yatırımlarla tasarruf arasındaki ilişki gözlemlenmeye devam etmektedir. Dolayısıyla Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yurt içi tasarrufları artırmaya yönelik bir politik davranış sergilenmesi, toplam yatırımlar ve ekonomik büyümeyi de olumlu yönde etkilemektedir. Türkiye’de tasarruflar ile yatırımlar arasındaki ilişkinin 0,68 olan değeri ile hâlen yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye’de tasarruflar, yatırımların önemli finansman kaynaklarından birisi olmaktadır.

Tablo 2.4 : Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumunun Dağılımı (%)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İnşaat	51.7	50.3	50.7	52.7	56.5	57.3	54.7
Makine ve teçhizat	39.1	39.8	40.4	37.8	35.3	34.9	37.9
Diğer aktifler	9.2	9.9	8.8	9.5	8.2	7.8	7.4

Tablo 2.4 değerlendirildiğinde, Türkiye’de toplam yatırımların büyük bir kısmının inşaat sektörüne yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak bu durumun ilerleyen dönemlerde de aynı oranda süreceğinin garantisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de uzun dönemli tasarruf eğiliminin artırılması ve bu oluşan tasarrufların çoğunlukla; gelir artırıcı, istihdam sağlayıcı üretken yatırımlara yönlendirilmesi gerekmektedir.

Tablo 2.5 : Tasarruf-Yatırım Açığı ile Cari Açık İlişkisi

Tablo 2.5’de Türkiye için Tasarruf-Yatırım açıklarının Cari açıklarla olan ilişkisi ele alınmıştır. Orta yüksek gelirli ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye’nin yatırımlarda bu ülkelere yakın bir seyir izlediği görülmektedir. Türkiye’de tasarruf-yatırım açığının 2011 yılından sonra yatay seyir izlediği, cari açığın ise düşen petrol fiyatlarına paralel olarak azaldığı değerlendirilmektedir.

2.10. TÜKETİM HARCAMALARI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMAYA İLİŞKİN İLGİLİ LİTERATÜR

Yue vd. (2020)’ne göre, artan nüfus için gıda üretiminde yaşanan zorluklar, sorumlu tüketim ve üretim ile birlikte hızla artan küresel bir sorundur. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi’nde; perakendeciler, tüketiciler, üretim ve tedarik zincirleri seviyesindeki küresel gıda atıklarının 2030 yılına kadar azaltılması

gereğini vurgulamaktadır. Çalışmalarında, sürdürülebilir gıda üretimi, orman biyolojik çeşitliliği ve mineral fiyatlandırması arasındaki ilişkiyi analiz etmektedirler. Bu kapsamda, 1970-2018 dönemi için dünya geneli verileri kullanarak eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, orman biyolojik çeşitliliğinin yetersiz arazi kullanım planlaması ve hayvan bakımından zengin biyolojik çeşitlilik nedeniyle karbon emisyonlarını arttırdığını, gıda üretiminin ise küresel ölçekte 'gıda üretimi ayak izlerini' destekleyen karbonla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Çınar vd. (2019) çalışmalarında, elektrik tüketiminin kalkınma endeksiyle olan ilişkisini incelemiştir. Yapılan çalışmada, 1970-2017 yılları arası İnsani Kalkınma Endeksi ile kişi başı elektrik tüketim miktarı verileri kullanılmıştır. Türkiye’de kalkınma ile elektrik tüketimi arasındaki ilişki yapısını ortaya konması amaçlanmıştır. Kalkınma değişkeninin durağan, elektrik tüketimin ise durağan-dışı olmasından ötürü ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik sınamaları kullanılmıştır. Yapılan Veri, Model ve Ampirik analizinden elde edilen sonuçlara göre; kalkınma ile elektrik tüketimi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu yönündedir. Bu ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla kullanılan Toda-Yamamoto nedensellik sınaması, elektrik tüketiminden kalkınmaya doğru bir nedensellik olduğunu göstermektedir.

Durğun ve Durğun (2018)’na göre, tükenbilir kaynaklara olan yüksek bağımlılık yakın gelecekte enerji arz güvenliği sorunu ile karşı karşıya kalınacağını göstermektedir. Yenilenebilir enerji potansiyeli yüksek olan Türkiye’nin ekonomisinin yeşil ekonomiye evrilip yenilenebilir kaynaklara ağırlık vermesi hem enerji arz güvenliği riskini hem de cari açığı azaltıcı etki yapacaktır. Çalışmalarında 1980-2015 dönemine ait kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ile kişi başına yenilenebilir enerji tüketimi (hidroelektrik dahil) arasındaki nedensellik ilişkisi zaman serisi analiziyle incelenmiştir. Serilere öncelikle ADF ve Zivot-Andrews birim kök testleri uygulanmış ve düzey değerlerinde birim kök içerdikleri görülmüştür. 1. farkları alındığında durağan olan serilerin ARDL sınır testi sonuçları, serilerin %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşik olduğunu ortaya koymuştur. Eşbütünleşik serilere Toda-Yamamoto nedensellik testi uygulanarak yenilenebilir enerji tüketiminden büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. Bu sonuç yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyüme sağlayacağını ortaya koymaktadır.

Kaya (2018) çalışmasında, Türkiye'nin tüketim fonksiyonunu 1998-2016 yılları arasındaki çeyrek dönem verileri kullanılarak Yaşam Boyu Sürekli Gelir hipotezi çerçevesinde ampirik olarak analiz etmiştir. Çalışmada, tüketim harcamaları üzerinde faiz oranı ve gelirin etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Çeyreklik olarak toplanan veriler Fully Modified Ordinary Least Square (FMOLS) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiş ve değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesi için iki yapısal kırılmayı dikkate alan Hatemi-J eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Türkiye'de, uzun dönemde özel nihai tüketim harcamaları ile gelir ve servet arasında anlamlı bir ilişki vardır ve tüketim, gelir ve servet tarafından belirlenmektedir.

Işık (2018) çalışmasında, turizm hareketleri açısından dünyada ön sıralarda yer alan Avrupa ülkelerinde turizm ile sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler panel veri analizi ile araştırılmaktadır. 2000-2015 dönemi verilerinin kullanıldığı ampirik çalışmada sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak düzeltilmiş net tasarruflar, ekonomik büyüme için kişi başına düşen gelir, turizmi temsilen turist sayıları ile turizm gelirleri serilerinden yararlanılmıştır. Panel eş bütünleşme testleri sonucunda değişkenlerin eşbütünleşik olduğu kabul edilmiştir. Ardından uygulanan Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) analizi ile uzun dönem parametreler tahmin edilmiştir. Ampirik araştırma sonuçlarına göre Avrupa ülkelerinde turizmin önderliğindeki büyüme hipotezi teyit edilmesine rağmen turist sayısının sürdürülebilir kalkınmayı negatif, turizm gelirlerinin pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Zaman ve Moemen (2017)'ne göre, insan sağlığı hızlı ekonomik büyüme ve enerji kaynaklı emisyonlar ile tehlikeye girmektedir. Çevresel bozulma üzerindeki ekonomik etkiler, sanayileşmiş ekonomilerde oldukça belirgindir. Çalışmalarında, Çevresel Kuznets Eğrisi, enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve karbondioksit (CO₂) emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1975-2015 dönemine ait veriler kullanılarak yapılan analizlerde düşük ve orta gelirli ülkeler ile yüksek gelirli ülkeler panel veri analiz tekniği kullanılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, dünyanın farklı bölgelerinde enerji kaynaklı emisyonlar ve ekonomik büyüme birbirlerini desteklemektedir.

Uçan ve Kaçar (2017) çalışmasında enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin yanı sıra nüfus değişkeni de eklenerek 1980 - 2010 yılları arasını kapsayan

ekonometrik bir analiz gerçekleştirmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda önce Genişletilmiş Dickey Fuller Testi kullanılarak seriler aynı düzeyde durağan hâle getirilmiştir. Bu değişkenler arasında Johansen Eş Bütünleşme Testi kullanılarak uzun dönemli eş bütünleşme sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yapılan Granger Nedensellik Testi sonucuna göre enerji tüketiminden GSMH'ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Aykırı ve Tokucu (2017) çalışmalarında, ekonomik büyümenin devamlılığı için beşeri sermayenin önemini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu çerçevede 2010-2014 dönemine ait veriler Panel Veri Tekniği kullanılarak ampirik olarak analiz edilmiştir. Elde edilen genel sonuçlar, beşeri sermaye unsurlarında zaman içerisinde meydana gelen iyileşmelerin, ekonomik büyümenin ve devamlılığı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuca ek olarak beşeri sermaye unsurlarının ekonomik büyümeyi açıklama gücünün yüksek gelir grubu ülkeler açısından ciddi boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Dayanır vd. (2017) çalışmalarında, Türkiye özelinde 1980-2012 yılları için ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerjinin çevre kirliliği üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Ekonomik büyüme değişkeni olarak kişi başına sabit fiyatlarla gayrisafi yurtiçi hasıla; yenilenebilir enerji değişkeni olarak kişi başına yenilenebilir enerji (hidroelektrik dahil) tüketimi ve sera gazı değişkeni olarak da kişi başına sera gazı emisyonu kullanılmıştır. Serilere öncelikle ADF ve iki kırılmalı Lumsdaine-Papell birim kök testleri uygulanmıştır. Düzey değerlerinde birim kök içeren serilerin birinci farklarında durağanlığa eriştikleri görülmüştür. Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi ile sınanmış ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu bulunmuştur. Modelde sera gazı emisyonu ve büyümenin uzun ve kısa dönem kat sayıları istatistiksel olarak anlamlı; yenilenebilir enerji tüketiminin kat sayısı ise istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Vektör hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik testi, sera gazı emisyonu ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü; aynı şekilde sera gazı emisyonu ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında da çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlar Türkiye'deki büyüme paradigmasının yüksek oranda çevre kirleticisi olduğunu göstermektedir. Büyüme sera gazı emisyonu arasında bulunan geri besleme etkisi, ekonomide büyüme gerçekleştiğinde sera gazı emisyonunun yükseldiğini, aynı anda çoğunluğu karbon

emisyonuna neden olan fosil yakıtlardan sağlanan enerjinin de büyümenin lokomotifini olduğunu ifade etmektedir. Çevre kirliliği telafi edilemez zararlara yol açmadan önce enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji teşvikleri konusunda kayda değer bir mesafe kat edilmesi gerekmektedir.

Aykırı (2017)'ya göre, ülke ekonomilerinde büyümenin yavaşlaması, güncel tabiriyle orta gelir tuzağı sorununun çözümü ve büyümenin devamlılığı açısından beşeri sermayenin önemini ortaya koymaktır. Çalışmasında bu doğrultuda orta gelir tuzağına yakalanmadan yüksek gelir düzeyine ulaşma başarısı göstermiş bir grup yüksek gelirli gelişmiş ülkeyle, orta gelir tuzağında bulunan veya en azından böyle bir riskle karşı karşıya olan bir grup üst-orta gelirli gelişmekte olan ülkenin durumu beşeri sermaye göstergesi olarak kabul edilen ve İnsani Gelişim Endeksi hesaplanırken de dikkate alınan değişkenler aracılığıyla 2010-2014 dönem aralığı için Panel Veri Analiz Tekniği kullanılarak ampirik olarak incelemiştir. Elde edilen genel sonuçlar, beşeri sermaye unsurlarında zaman içerisinde meydana gelen iyileşmelerin, ekonomik büyümenin sağlanması ve büyümenin devamlılığı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu ve beşeri sermaye unsurlarının ekonomik büyümeyi açıklama gücünün ve ekonomik büyümeye olan katkılarının, yüksek gelir grubu ülkelerde daha ciddi boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Balan (2016) çalışmasında, Türkiye için 1986-2013 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak politik istikrar ve devletin nihai tüketim harcamaları ilişkisi VAR analizi kapsamında araştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Türkiye ekonomisinde politik istikrarın ve devlet harcamalarının birbirlerinin Granger-cause nedeni olmadıklarını, ancak politik istikrarın devlet harcamalarında meydana gelen değişimin %8'ini; devlet harcamalarının da politik istikrarda meydana gelen değişimin %13'ünü açıkladığı yönünde bulguları ortaya koymaktadır.

Kanberoğlu ve Kara (2016)'ya göre sürdürülebilir kalkınma, ekonomik gelişmelerin yanı sıra ekolojik ve sosyal sürdürülebilirliğin bileşenlerini de içermektedir. Sürdürülebilir kalkınma sürecinde, özellikle devletler, şirketler, finans sektörü ve sivil toplum kuruluşlarının diğer tüm bölümleri önemli rollere sahiptir. Finans sektörü çevreye dolaylı etkiler (fon sağlayarak) ve doğrudan etkiler (doğrudan enerji kullanımı) oluşturmaktadır. Çalışmalarında, finans sektörünün çevre ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisinin belirlenmesi ön plana çıkmaktadır. Çalışmada, 1980-2012 döneminde finansal sektörün gelişimini

sürdürülebilir kalkınma üzerine analiz etmek için çok değişkenli regresyon analizi yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlara göre finans sektörünün sürdürülebilir kalkınma üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu sonucuna varılmıştır.

Yalçınkaya ve Kaya (2016)'ya göre, iktisadi büyüme teorilerinin beşeri sermaye konusunda gösterdiği gelişimle birlikte son yıllarda ekonomik büyümenin kaynağı açısından gelişmekte olan ülkelerde fiziksel sermaye birikiminin öne çıktığı, gelişmiş ülkelerde ise temelinde eğitim olan beşeri sermaye odaklı büyüme stratejilerinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu açıdan ülke ekonomilerinde uzun dönemli ve sürdürülebilir büyümeyi gerçekleştiren asıl dinamiklerden birinin beşeri sermaye olduğu, beşeri sermayeyi etkileyen faktörlerin başında ise eğitimin geldiği yakın dönemli büyüme çalışmalarında sıklıkla dile getirilmektedir. Çalışmalarında, eğitim-ekonomik büyüme ilişkileri yeni ve kapsamlı değişkenlerle gelişmişlik düzeylerine göre gelişmiş G-9 ve gelişmekte olan G-10 olarak gruplandırılan G-20 ülkeleri üzerinde verimlilik temelinde incelenmektedir. Bu yönüyle çalışmada, G-9 ve G-10 ülke gruplarında niceliksel/niteliksel eğitim göstergelerin kısmi ve toplam faktör verimliliği üzerindeki etkileri 1992-2014 dönemi için yeni nesil panel veri analizi metodolojisi ile ekonometrik olarak araştırılmaktadır. Çalışma sonucunda, inceleme döneminde eğitim ile verimlilik arasındaki ilişkilerin G-9 grubunda güçlü olduğu, buna karşılık G-10 grubunda nispeten zayıf kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte çalışmada, örneklem döneminde G-10 ve G-9 grubunda yer alan ülkelerin, uzun dönemli ekonomik büyüme performanslarının sürdürülebilirliği açısından farklılaşmalarında eğitimin hem nicelik hem de nitelik boyutuyla önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Sebri (2015) çalışmalarında, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi meta-analiz yaklaşımını kullanarak analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda özellikle, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik yönündeki değişkenlik kaynaklarını araştırmak için bir meta regresyon tekniği kullanılmıştır. Bu nedensel ilişki, geri bildirim, koruma, büyüme ve tarafsızlık hipotezleri olmak üzere dört hipotez şeklindedir. Bu çalışma yenilenebilir enerji tüketimi-ekonomik büyüme bağı üzerine yapılan ilk meta-analizi olmaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre yenilenebilir enerji tüketimi-ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki söz konusu olmuştur.

Chang vd. (2015) çalışmalarında, 1990-2011 dönemi verileri kullanılarak, G7 ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi panel veri analiziyle test etmişlerdir. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından önerilen metodoloji kullanılarak, değişkenler arasında nedensel bir ilişki olup olmadığını ortaya koymaktadır. Yazara göre, bu metodolojinin avantajı, çok değişkenli bir panelde olası eğim heterojenliği ve kesitsel bağımlılığı dikkate almasıdır. Ampirik sonuçlar, tüm panel için ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasında iki yönlü bir nedensel ilişkinin varlığını desteklemektedir. Bununla birlikte, her ülke için bireysel sonuçlara bakıldığında, tarafsızlık hipotezi Kanada, İtalya ve ABD için doğrulanmıştır; Fransa ve Birleşik Krallık için GSYİH' dan yenilenebilir enerjiye tek yönlü bir nedensellik, Almanya ve Japonya için ise tam tersi bir nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır.

Shapira ve Youtie (2015)'ye göre, nanoteknolojiye dönük faaliyetler, daha yeşil ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi kolaylaştıracaktır. Çalışmalarında, nanoteknoloji geliştirme ve ticarileştirmenin bu hedefe ne ölçüde ulaştığını, ikincil kaynaklar ve mevcut verilerden faydalanarak araştırmaktadır. Nanoteknoloji ile yeşil ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarını tanımladıktan sonra, yeşil ekonomik büyüme ve sürdürülebilirlik ile ilgili altı nanoteknoloji uygulama alanını incelemişlerdir. Bu uygulama alanları ölçek ve kapsamına göre piyasa tahminleri, sağlanacak faydalar ve potansiyel konular ve sınırlamalar ile değerlendirilmiştir. Bu altı uygulama alanı: nano özellikli güneş pilleri, enerji depolama, nanogeneratörler, termal enerji, yakıt katalizi ve su arıtma gibi uygulamalardan oluşmaktadır. Bu alanlarda nanoteknolojinin etkin olduğu uygulamalar; düşük maliyetler, daha az toksin, daha yüksek verimlilik, çalışma frekansı ve güvenilirlik gibi potansiyel faydalar sağlamaktadır.

Ziaei (2015)'ye göre, finansal krizler önemli bir ekonomik konu olarak kabul edilmektedir ve enerji tüketimi ve kirliliğinin yeni binyıldaki en önemli çevresel endişelerden biri olduğuna inanılmaktadır. Enerji tüketimi, GSYİH büyümesi, finansal gelişme ve CO₂ emisyonu arasındaki bağlantının incelenmesi, kesin bir sonuç vermemiştir. Bunun dışında finansal gelişmenin enerji tüketimi üzerindeki etkileri henüz tam olarak anlaşılamamıştır. Bu nedenle çalışmada, finansal göstergelerdeki şokların, yani kredi piyasası ve borsa şoklarının enerji tüketimi ve karbondioksit (CO₂) üzerindeki etkilerini araştırmayı hedeflemektedir. 1989-2011

yılları arası on üç Avrupa ve on iki Doğu Asya ve Okyanusya ülkesine ait veriler kullanılarak yapılan analizlerde Panel Vektör Oto Regresyon modelleri kullanılmıştır. Bulgular, CO₂ emisyonunun ve enerji tüketiminin birbirlerinin sapmalarını açıklamaktaki önemli rolünü vurgulamaktadır. Her ne kadar özel sektör kredisi gibi finansal göstergelerdeki enerji tüketimi ve CO₂ emisyon şokları her iki grup grubunda da çok belirgin olmamakla birlikte, Avrupa ülkelerinde hisse senedi getirisi üzerindeki enerji tüketimi şokunun gücü Doğu Asya ve Okyanusya ülkelerinden daha fazladır. Tersine, hisse senedi getirisine yönelik şoklar, Doğu Asya ve Okyanusya ülkelerinde özellikle uzun ufukta enerji tüketimini etkilemektedir.

Arısoy ve Aytun (2014) yaptıkları çalışmada, 2005- 2012 dönemine ilişkin aylık verilerle Türkiye’de tüketici güven endeksi, tüketim harcamaları, faiz oranı ve tüketim kredileri arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto (1992) testine dayalı Granger nedensellik ve regresyon analizleriyle ampirik olarak incelemişlerdir. Nedensellik sınamaları tüketici güven endeksi, faiz oranı ve tüketim kredilerinin tüketim harcamalarını açıklamada ve öngörmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Regresyon analizi sonuçları ise tüketici güven endeksi, tüketim kredileri ve tüketim harcamaları arasında istatistiksel olarak pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Lin ve Moubarak (2014) yaptıkları çalışmada, 1977-2011 dönemi için Çin’de yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamışlardır. Eşbütünleşmeye ve Johansen eşbütünleşme teknikleri kullanılarak yapılan analizlerde, değişkenler arasında nedensellik yönünü belirlemek için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü uzun vadeli bir nedensellik olduğu saptanmıştır. Bu bulgu, Çin’de büyüyen ekonominin yenilenebilir enerji sektörünün gelişimi için elverişli olduğunu ve bunun da ekonomik büyümeyi artırmaya yardımcı olduğunu göstermektedir. Ayrıca işgücünün kısa vadede yenilenebilir enerji tüketimini etkilediği görülmektedir. Ancak, karbon emisyonları ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında uzun veya kısa süreli nedensellik olduğuna dair bir kanıt yoktur.

Sebri ve Ben-Salha (2014) çalışmalarında, BRIC ülkelerinde 1971-2010 dönemi boyunca ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki nedensel ilişkiyi çok değişkenli bir çerçevede araştırmayı amaçlamışlardır. ARDL, eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme modeline bağlı test yaklaşımı, ekonomik

büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi, ticaret açıklığı ve karbondioksit emisyonları arasındaki uzun vadeli ve nedensel ilişkileri incelemek için kullanılmıştır. Ampirik sonuçlarına göre, ARDL tahminlerine dayanarak, değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkileri olduğunu göstermektedir. Ayrıca, iki yönlü Granger nedensellik BRICS ülkelerinde ekonomik büyümeyi teşvik etmede yenilenebilir enerjinin rolünü açıklayabilen geri bildirim hipotezini ortaya koyan ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında bulunmaktadır.

Tandoğan ve Özyurt (2013) çalışmalarında, Türkiye ekonomisi özelinde bankacılık sektörü ile sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ortaya koymayı amaçlamışlardır. Sürdürülebilir ekonomik kalkınma kavramı ekonomik büyümenin yanı sıra sosyal ve çevresel öğelerin bir arada düşünülmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı ölçmek için beşeri gelişme endeksi (HDI), sürdürülebilir beşeri gelişme endeksi (SHDI) ve dış borcun sürdürülebilirliği (DBX) serilerinden yararlanılmıştır. Seriler arasındaki ilişkilerin tespit edilmesinde Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik sınaması kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, bankacılık sektöründen hem büyümeye hem de sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya doğru nedensellik ilişkilerini ortaya koymuştur. Bu ampirik sonuçlar, ekonomik büyümede ve sosyal ile çevresel alanlarda ilerlemeler kaydedilmesi için bankacılık sektörünün etkin bir araç olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Shahbaz vd. (2013)'nin yaptıkları çalışmada, Endonezya için ekonomik büyüme, enerji tüketimi, finansal gelişme, dışa açıklık ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi 1975-2011 dönemi verileri kullanarak analiz etmişlerdir. Bu kapsamda, Zivot-Andrews birim kök testi ve ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak uzun dönemli bir ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlar, değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu doğrulamaktadır; bu durum, uzun vadeli ilişkinin yapısal kopmaların varlığını ortaya koymaktadır. Ampirik bulgular, ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin CO₂ emisyonlarını artırdığını, finansal gelişme ve ticaret açıklığının onu sıkıştırdığını göstermektedir. Çalışma, enerji tasarruflu teknolojiler kullanarak çevreyi bozulmaya karşı kontrol etmek için yeni politika bilgileri ortaya koymaktadır.

Uysal (2013) çalışmasında, farklı anlamlarda kullanılan sürdürülebilir büyüme kavramının tanımlarını değerlendirip farklı tanımlamalara açıklık getirmek, kavramın farklı boyutlara sahip olduğunu ortaya koymak ve bu boyutları

birbirinden ayrıştırarak literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bunu yapabilmek için literatürde yer alan sürdürülebilir büyüme tanımları ele alınmış ve kategorize edilmiştir. Sonuçta sürdürülebilir büyümenin çevre ve ekonomik olmak üzere iki boyutunun olduğu görülmüştür. Çevre boyutuna göre sürdürülebilir büyüme bir ülkenin doğal çevresinin kalitesini bozmadan ve çevreyi giderek kötüleştirmeden büyüebilmesidir. Sürdürülebilir büyümenin ekonomik boyutu ise ortalama GSMH büyüme hızının uzun dönemde azalma eğilimi göstermemesi, trendinin pozitif yönde olması ve sağlam makroekonomik temellere kavuşmuş ülke ekonomisinin uzun dönem boyunca ekonomik krize uğramadan ve enflasyon yaratmadan istikrarlı bir şekilde büyümesidir.

Durkaya (2012) çalışmasında, Türkiye’de kamu harcamaları ile özel tüketim arasındaki ilişkiyi 1980-2010 dönemine ait yıllık verilerle analiz etmiştir. Uzun dönem ilişkileri araştırmak amacıyla Engle-Granger ko-entegrasyon testi, kısa dönem ilişkileri araştırmak amacıyla hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Tahmin sonuçları iki değişkenin ko-entegre olduğunu ve uzun dönemde kamu harcamalarındaki %1’lik artışın özel tüketim harcamalarını %0,52 birim artırdığını göstermektedir. Ulaşılan bulgulara göre, kamu harcamaları ile özel tüketim arasında tamamlayıcılık ilişkisini içeren Keynesyen yaklaşımı destekler nitelikler bulunmaktadır.

Gür (2012) çalışmasında, Türkiye’deki başlıca sivil toplum kuruluşlarının kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı içinde, gerçekleştirdiği mikro finansman faaliyetleri ele alınmış, bu faaliyetlerin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu amaçla Türkiye’de faaliyet gösteren ve kendi türlerinin benzersiz örnekleri olan sivil toplum girişimlerinden Türkiye Grameen Bankası Mikrokredi Programı (TGMP), Toplum Gönüllüleri Vakfı (TOG) Mikro Kredi Projesi ve Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) Maya Mikro Ekonomik Destek İşletmesi’nin mikro finansman uygulamaları çalışmanın örneklerini oluşturmaktadır. TGMP, TGV ve KEDV’nin Türkiye genelindeki şubelerinde yapılan anket çalışmasıyla elde edilen sonuçlar istatistiksel olarak karşılaştırmalı analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; gerçekleştirilen mikro finansman projeleriyle, projenin uygulandığı bölgelerde istihdam yaratılmış, kadın girişimciliği desteklenmiştir. Bunun için sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına ekonomik ve beşeri yönden katkı sağlanmıştır. Ancak mikro finansmandan yararlanması hedeflenen kesimin

tamamına ulaşılamamıştır. Bu durumda, projelere sağlanan finansal desteğin büyük ölçüde bağışlara dayanması etkili olmuştur. Proje yürütücüsünün mikro kredi talebinde bulunan bireyler üzerinde yarattığı güven duygusu, kredi kullanım talebin arttırarak projeyi başarılı kılmaktadır.

Uysal (2012)'a göre parasal büyüme modelleri; bir ekonomide para arzının değişmesinin aynı karar dengede ve aynı karar denge dışında sermaye yoğunluğu (sermaye-emek oranı), büyüme hızı, reel ücret, kişi başına tüketim gibi reel değişkenlerin değerlerini etkileyip etkilemediği üzerinde durmaktadır. Çalışmasında parasal büyüme modellerinin sürdürülebilir büyümeyi ne şekilde etkilediği araştırılmıştır. Tobin ve Papademos'un parasal büyüme modellerinde parasal genişlemenin sürdürülebilir büyümeyi sağladığı, Sidrauski modelinde sürdürülebilir büyümeyi etkilemediği, Cooley ve Hansen modelinde sürdürülebilir büyümeyi ters yönde etkilediği ve Levhari-Patinkin modelinde sürdürülebilir büyümeyi ne şekilde etkilediğinin öngörülemez olduğu anlaşılmıştır.

Sancak ve Demirci (2012) çalışmalarında, Türkiye'de ulusal tasarruflarda meydana gelen artış ve azalışa sebep olan etkenleri araştırmak ve iktisadi büyümeye olan etkisini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Ortaya konan sonuçlar şunlardır: Türkiye'nin yurtiçi tasarruf oranları uluslararası standartlara göre düşüktür. Yurtiçi tasarruflar yatırımları tek başına karşılayamadığından yurtdışı tasarruflara yönelik eğilim ortaya çıkmıştır. 2010 yılında ulusal tasarruflar GSYH'nin yüzde 12,7'sine kadar gerilemiştir. Yapılan ekonometrik çalışmalarda ulusal tasarrufların kısa ve uzun vadede ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmasında pozitif etki yaptığı belirlenmiştir.

Wang vd.(2011)'nin yaptıkları çalışmada, 1995-2007 döneminde Çin'deki 28 şehir için verilere dayalı olarak panel eşbütünleşmesi ve panel vektör hatası düzeltme modelleme tekniklerini kullanarak karbondioksit emisyonları, enerji tüketimi ve reel ekonomik çıktı arasındaki nedensel ilişkileri incelemektedirler. Ampirik sonuçlar; CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin birbiriyle bütünleştiğini göstermektedir. Ayrıca, CO₂ emisyonları ile enerji tüketimi arasında ve ayrıca enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik vardır. Enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonları ve CO₂ için uzun vadeli nedenler olduğu da bulunmuştur. Emisyonlar ve ekonomik büyüme, enerji tüketiminin uzun vadeli nedenleridir. Sonuçlar, Çin'in CO₂ emisyonlarının uzun bir süre içinde düşmeyeceğini

ve CO₂ emisyonlarının azaltılmasının Çin'in ekonomik büyümesini bir dereceye kadar engellediğini göstermektedir.

Altunç (2011) çalışmasında, kamu harcamalarının bileşenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisi bağlamında analiz etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada Barro'nun (1990) içsel büyüme modelinden hareketle 1960-2009 dönemi yıllık verileri kullanılmış, ekonometrik yöntem olarak ise ARDL sınır testi yaklaşımı ve Vektör Otoregresif (VAR) Granger nedensellik/Blok Dışsallık Wald Testi benimsenmiştir. Ulaşılan bulgulara göre, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında Wagner yasasını destekleyici kanıtlar saptanmıştır.

Apergis ve Payne (2010) yaptıkları çalışmada, 1992-2007 döneminde Avrasya'da on üç ülke için yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi çok değişkenli bir panel veri çerçevesi içinde incelemeyi hedeflemişlerdir. Ulaşılan sonuçlar, panel eşbütünleşme testi, reel GSYİH, yenilenebilir enerji tüketimi, reel brüt sabit sermaye oluşumu ve iş gücü arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Hata düzeltme modellerinden elde edilen sonuçlar, hem kısa vadede hem de uzun vadede yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedenselliğe işaret etmektedir. Bu nedenle, ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı ilişkinin geri bildirim hipotezini desteklemektedir.

Uçak (2010) çalışmasında, sürdürülebilir kalkınma kapsamında yenilenebilir enerji kaynakları ele alınmıştır. OECD ülkelerinde yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1980-2007 dönemi için panel-veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Uzun dönemde yenilenebilir elektrik üretimi ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı pozitif ilişki; yenilenebilir elektrik üretiminden ekonomik büyümeye ve büyümeden elektrik üretimine doğru çift yönlü bir nedensellik saptanmıştır. Yenilenebilir kaynaklardan elektrik enerjisi üretmeye dönük artan çaba, sürdürülebilir kalkınma yanında, uzun dönemde büyüme performansına da katkı sağlamaktadır.

Attari vd. (2010) yaptıkları çalışmada enerji tüketimi ile tüketicilerin tasarruf algılarını incelemişlerdir. Yaptıkları anketler için 505 katılımcıdan; çeşitli ev, ulaşım ve geri dönüşüm faaliyetleri için enerji tüketimi ve tasarruf algılarına dönük veriler toplamışlardır. Enerjiden tasarruf etmek için uygulayabilecekleri en etkili strateji

istendiğinde, katılımcıların çoğu, uzmanların önerilerinin aksine, verimlilik iyileştirmelerinden (örneğin, daha verimli ampuller ve cihazlar takmak) ziyade kısıntı (örneğin, ışıkları kapatmak vb.) gibi tedbirlerden bahsetmişlerdir. Yapılan analizler sonucu ulaşılan bulgulara göre, halkın enerji kullanımı ve tasarruf anlayışını geliştirmek için iyi tasarlanmış çabaların gerektiği ve bu konuda ciddi eksikliklerin olduğu saptanmıştır.

Özsoy (2009) yaptığı çalışmada, Türkiye’de çeşitli eğitim düzeyleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve büyüklüğünü incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla, 1923-2005 yılları arasında Türkiye’de Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ile ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim ve mesleki ve teknik eğitimde okuyan öğrenci sayısı arasındaki ilişki VAR modeli ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, GSYİH ile eğitime ilişkin göstergeler eşbütünleşiktir. Ayrıca, çeşitli eğitim düzeyleri ile GSYİH arasında farklı yönlerde Granger nedenselliği bulunmaktadır. Varyans ayrıştırması ve etki tepki analizi de büyümeyi açıklamada eğitimin, özellikle de mesleki ve teknik eğitimin önemini vurgulamada benzer sonuçlar vermiştir.

Altan ve Göktürk (2007) çalışmalarında, Türkiye’de kredi kartları ile yapılan tüketim harcamalarının, diğer faktörler de dikkate alınarak, ekonomideki toplam özel nihai tüketim harcamalarını ne ölçüde etkilediği araştırmışlardır. Bu amaçla tüketim harcamalarını etkileyen faktörlerden; harcanabilir gelir, piyasa faiz oranları ve enflasyon oranlarına ilaveten kredi kartı ile yapılan tüketim harcamaları bağımsız değişken, toplam özel nihai tüketim harcamaları bağımlı değişken alınarak çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Analizde on beş yıllık seriler kullanılmıştır. Serilerin birinci farkları alınarak yeni seriler elde edilmiş ve regresyon analizi zaman etkisinden arındırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre toplam özel nihai tüketim harcamalarını artıran faktörler sıralamasında ilk sırayı kredi kartlarının, ikinci sırayı harcanabilir gelirin aldığı, enflasyon ve faiz oranlarının önemli faktörler olmadığı tespit edilmiştir.

Güreşçi Pehlivan ve Utkulu (2007), çalışmalarında, Türkiye’nin tüketim fonksiyonunu Hayat Devresi-Sürekli Gelir Hipotezi çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmanın, Türkiye’de tüketim fonksiyonu ile ilgili yapılan diğer çalışmalardan farkı, Geweke ve Porter-Hudak (1983) parçalı eş bütünleşme yaklaşımını kullanarak değişkenlerin parçalı yapısını dikkate almış olmasıdır. Ulaşılan

bulgulara göre, Türkiye’de tüketicilerin, Hayat Devresi-Sürekli Gelir Hipotezinin öngördüğü şekilde davrandığı görülmüştür.

Kaya (2006) çalışmasında, kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini kısa ve uzun dönem açısından incelemiştir. Bu amaçla kamu harcamalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkileri Keynes ve Wagner teorileri açısından incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, 1968-2004 dönemi için, kamu harcamaları ve iktisadi büyüme arasında, kısa dönemli ilişki bulunmaktadır. Ayrıca yapılan Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise kamu harcamalarından iktisadi büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Keynesyen teoriyi destekler niteliktedir.

Beyazıt (2004) çalışmasında, Türkiye GSMH’ sının bir zaman serisi modeli çerçevesinde büyümesi incelenmiş, 1950-2001 yılları arasında büyüme hızına ilişkin anlamlı parametreler elde edilmeye çalışılmıştır. GSMH serisinin model olarak uzun dönemli durağan bir denge büyüme oranı vermekten ziyade Tesadüfi Yürüyüş (Random Walk) modeline uygun, durağan olmayan bir davranış sergilediği görülmüş ve farklı dönemlere ait parametreler karşılaştırılarak dönemlere ilişkin önemli yapısal farklılıkların bulunup bulunmadığı sınanmıştır. Sonuç olarak, GSMH büyüme oranının uzun dönemde yıllık yaklaşık % 4,3 trendine sahip olduğu bunun önemli ölçülerde aşıldığı her dönem geriye doğru dönerek trend etrafında dalgalandığı gösterilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE ÜZERİNE BİR UYGULAMA

31. ARAŞTIRMANIN DESENİ

Bu araştırmada Türkiye’de 1960-2018 yılları arasındaki dönemde tüketim harcamaları ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma ilişkisel tarama modelinde olup nicel araştırma yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Tarama modelinin bir türü olan ilişkisel tarama modelinde; iki ya da daha fazla değişken arasında birlikte bir değişimin olup/olmama durumu ve/veya bu değişimin derecesi ölçülmeye çalışılmaktadır (Karasar, 1999).

3.2. VERİ SETİ

Bu araştırmada Türkiye’de 1960-2018 yılları arasındaki dönemde yapılan tüketim harcamaları ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulacak denklemde bağımlı değişken olarak tüketim harcamalarını temsilen dolar cinsinden hanehalkı harcamaları toplam miktarı; bağımsız değişken olarak Türkiye’deki kalkınma sürecini temsilen dolar cinsinden kişi başı GSYH belirlenmiştir. Araştırma kapsamında oluşturulan denklem aşağıda sunulmuştur.

$$\Delta \ln \text{GSYHpc}_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta \ln \text{TumHaneHalk}_t + \varepsilon_t \quad (3.1)$$

Denklemde yer alan;

“GSYHpc” ifadesi, kişi başı GSYH’yı;

“TumHaneHalkı” ifadesi, hanehalkı harcamaları toplam miktarını;

“Δ” ifadesi birinci dereceden farkı alınmış;

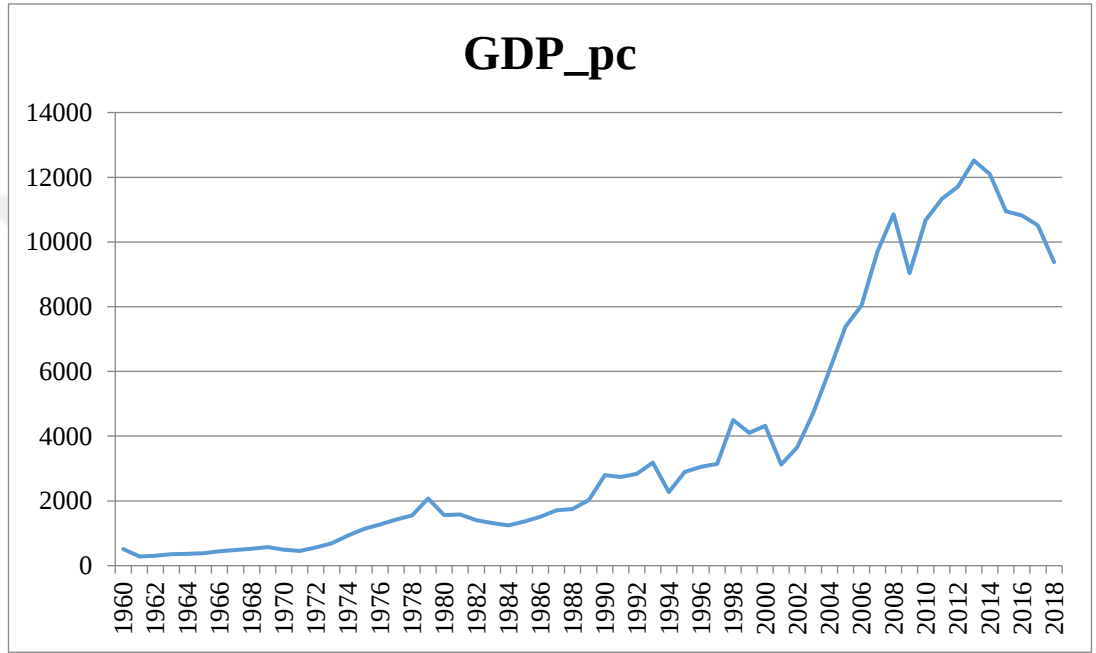
“ln” ifadesi logaritmik dönüşüm uygulanmış anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla, “Δln GSYHpc” değişkeni, logaritması ve birinci dereceden farkı alınmış kişi başı GSYH (Dolar cinsinden);

“Δln TumHaneHalkı” değişkeni, logaritması ve birinci dereceden farkı alınmış hanehalkı harcamaları toplam miktarını (Dolar cinsinden) ifade etmektedir.

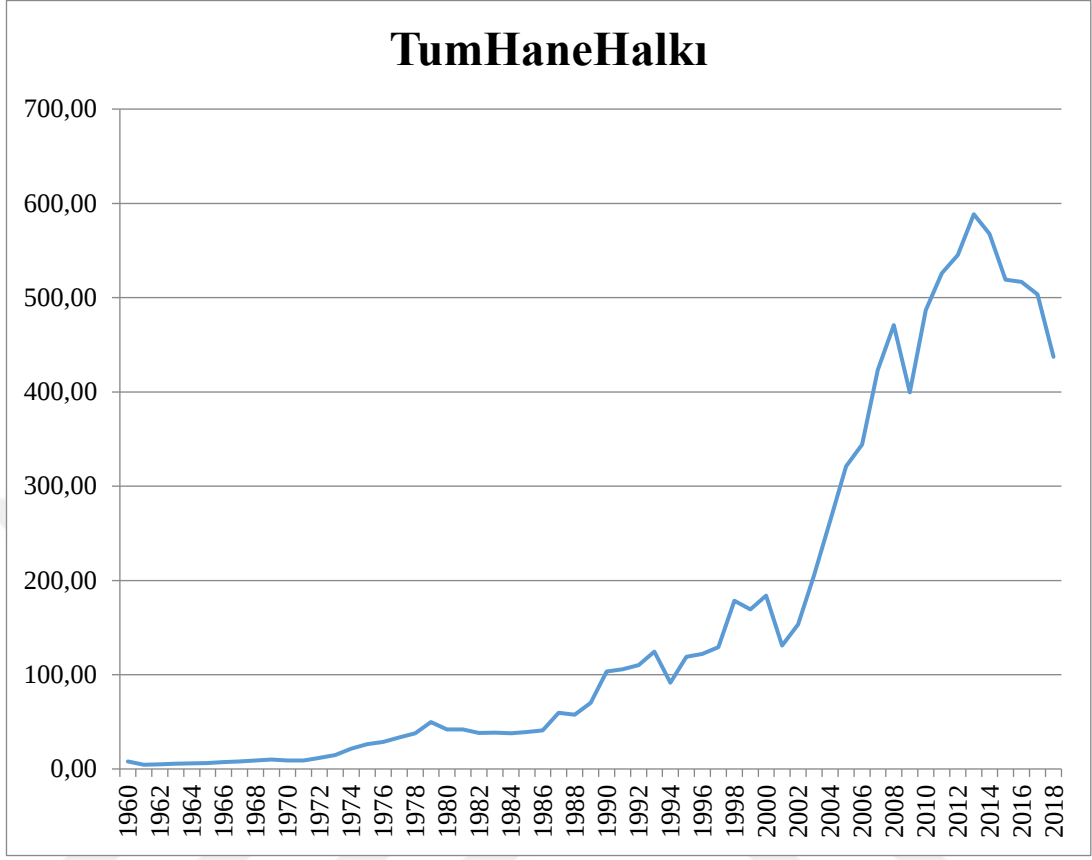
Araştırma kapsamındaki tüm veriler Dünya Bankası resmi web sitesinden (<https://data.worldbank.org/>) elde edilmiştir.

Araştırma kapsamındaki değişkenler olan kişi başı GSYH (Dolar cinsinden) ile hanehalkı harcamaları toplam miktarına (Dolar cinsinden) ait grafikler aşağıda sunulmuştur.

Grafik 3.1 : 1960-2018 Kişi Başı GSYH Grafiği

1960-2018 yılları arasındaki kişi başı GSYH değerleri Grafik 3.1’de sunulmuştur. 1960-1972 yılları arasında kişi başı GSYH’nın hafif bir yükseliş trendinde ancak yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Bu dönemde kişi başı GSYH değeri 283-571 \$ seviyesindedir. 1972’den itibaren doğrusal bir artış göstermiş ve 1979’da 2079 \$’a kadar yükselmiştir. 1979-1984 yılları arasındaki dönemde düşüşe, 1984’ten itibaren ise tekrar yükselişe geçerek 1993’te 3180\$’a kadar artış göstermiştir. 1993-2001 yılları arasında inişli çıkışlı bir döneme girse de 2001 yılından 2014 yılına kadar olan dönemde (2008-2009 küresel kriz dönemi hariç) çok sert bir yükseliş trendi göstererek 12095\$ seviyesine kadar artış göstermiştir. 2014 yılından itibaren ise tersi bir durum gözlenmiş ve çok sert düşüş yaşayan kişi başı GSYH değeri 2018’de 9370\$ olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 3.2 : 1960-2018 Hanehalkı Harcamaları Toplam Miktarı Değerleri Grafiği

1960-2018 yılları arasındaki hanehalkı harcamaları toplam miktarı değerleri Grafik 3.2’de sunulmuştur. 1960-1971 yılları arasında hanehalkı harcamaları toplam miktarının kişi başı GSYH’daki gibi hafif bir yükseliş trendinde ancak yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Bu dönemde hanehalkı harcamaları toplam miktarı 4,5-9,1 milyar \$ seviyesindedir. 1971’den itibaren doğrusal bir artış göstermiş ve 1979’da 49,6 milyar \$’a kadar yükselmiştir. 1979-1984 yılları arasındaki dönemde düşüşe, 1984’ten itibaren ise tekrar yükselişe geçerek 1993’te 124,5 milyar \$’a kadar artış göstermiştir. 1993-2001 yılları arasında inişli çıkışlı bir döneme girse de 2001 yılından 2013 yılına kadar olan dönemde (2008-2009 küresel kriz dönemi hariç) çok sert bir yükseliş trendi göstererek 588,5 milyar \$ seviyesine kadar artış göstermiştir. 2013 yılından itibaren ise tersi bir durum gözlenmiş ve çok sert düşüş yaşayan hanehalkı harcamaları toplam miktarı 2018’de 437,3 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

3.3. VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin analizi esnasında; verilerin durağan hâle getirilmesi için logaritmik dönüşüm ve farkını alma işlemleri; verilerin durağanlığının kontrolünde Augmented Dickey Fuller (ADF) testi; “Kişi başı GSYH” ile “Hanehalkı harcamaları toplam miktarı” arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesinde Johansen Eş Bütünleşme testi, bağımsız değişken olan “Kişi başı GSYH”nın bağımlı değişken olan Hanehalkı harcamaları toplam miktarı” üzerindeki etkisinin incelenmesinde ise LS-Least Squares (NLS ve ARMA) analizi kullanılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

4.1. VERİLERİN ANALİZE HAZIR HALE GETİRİLMESİ

Araştırma kapsamındaki “Kişi başı GSYH” ile “Hanehalkı harcamaları toplam miktarı” verilerinin durağan hâle getirilmesi için öncelikle logaritma ve fark alma işlemi uygulanmıştır. Bu işlemler sonrasında verilerin durağan hâle getirildiği Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile kontrol edilmiştir. Tablo 4.1’de her iki değişken için nihai ADF kök birim testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4.1 : Değişkenlerin ADF Kök Birim Testi Sonuçları

Değişken		Sabit Terim ve Trend Yok		Sabit Terim Bulunan		Sabit Terim ve Trend Bulunan	
		Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
GSYHpc	-	1,119	0,930	-0,142	0,939	-1,772	0,706
	%1	-2,605		-3,548		-4,124	
	%5	-1,946		-2,913		-3,489	
	%10	-1,613		-2,594		-3,173	
$\Delta \ln$ GSYHpc	-	-7.466	0.000	-8.461	0.000	-8.422	0.000
	%1	-2.606		-3.550		-4.127	
	%5	-1.947		-2.914		-3.491	
	%10	-1.613		-2.595		-3.174	
TumHaneHalk	-	1.252	0.945	0.034	0.958	-1.678	0.748
	%1	-2.605		-3.548		-4.124	
	%5	-1.947		-2.913		-3.489	
	%10	-1.613		-2.594		-3.173	
$\Delta \ln$ TumHaneHalk	-	-6.786	0.000	-8.259	0.000	-8.332	0.000
	%1	-2.606		-3.550		-4.127	
	%5	-1.947		-2.914		-3.491	
	%10	-1.613		-2.595		-3.174	

Tablo 4.1 incelendiğinde her iki değişkenin de logaritma ve birinci derecen farklarının alınmaları neticesinde durağan hâle geldikleri tespit edilmiştir.

4.2. KİŞİ BAŞI GSYH İLE HANEHALKI HARCAMALARI TOPLAM MİKTARI ARASINDAKİ UZUN DÖNEMLİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Kişi başı GSYH ile hanehalkı harcamaları toplam miktarı arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen eşbütünleşme analizi ile analiz edilmiştir. Johansen eşbütünleşme analizi öncesi optimal gecikme uzunluğu hesaplanmış ve “1” olarak bulunmuştur. Müteakiben yapılan Johansen eşbütünleşme analizi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 4.2 : Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	İz İstatistiği	0.05 Kritik Değeri	p	Maksimum Öz Değer İstatistiği	0.05 Kritik Değeri	p
Eş Bütünleşme Vektörü Yoktur (r=0)	19.739	12.321	0.002	16.895	11.225	0.005
En Çok 1 Bütünleşme Vektörü Vardır. (r≤ 1)	2.845	4.130	0.108	2.845	4.130	0.108

Tablo 4.2’de görüldüğü üzere hem iz istatistiğine göre hem de maksimum özdeğer istatistiğine göre %1 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. Bir başa ifadeyle, Kişi başı GSYH ile hanehalkı harcamaları toplam miktarı arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur.

5.3. KİŞİ BAŞI GSYH’NIN HANEHALKI HARCAMALARI TOPLAM MİKTARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ANALİZİ

Kişi başı GSYH’nın hanehalkı harcamaları toplam miktarı üzerindeki etkisi LS-Least Squares (NLS ve ARMA) testi ile analiz edilmiştir. Analiz öncesinde iki değişken arasında eş bütünleşme olduğundan öncelikle hata terimi hesaplanmıştır. Oluşturulacak regresyon denklemi sonucunun güvenilirliği açısından hata teriminin düzey değerinde durağan olması gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle hata teriminin düzey değerinde durağan olduğu Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile kontrol edilmiştir. Hata teriminin ADF kök birim testi sonucu Tablo 4.3’te sunulmuştur.

Tablo 4.3 : Hata Teriminin ADF Kök Birim Testi Sonuçları

Değişken		Sabit Terim ve Trend Yok		Sabit Terim Bulunan		Sabit Terim ve Trend Bulunan	
		Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
HataTerimi	-	-9,712	0,000	-9,624	0,000	-7,411	0,000
	%1	-2,606		-3,550		-4,131	
	%5	-1,947		-2,914		-3,492	
	%10	-1,613		-2,595		-3,175	

Tablo 4.3 incelendiğinde hata teriminin düzey değerde durağan olduğu görülmektedir.

LS-Least Squares (NLS ve ARMA) test sonucu Tablo 4.4'te sunulmuştur. Denkleme hata terimlerinin bir derece geciktirilmiş değerleri eklenmiştir. Kişi başı GSYH ile hanehalkı harcamaları toplam miktarının elli sekiz yıllık verileri (1960-2018) incelendiğinde, oluşturulan modelin %99 güven aralığında anlamlı olduğu ve modelin açıklayıcılık gücünün 0.911 olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle Kişi başı GSYH; hanehalkı harcamaları toplam miktarının varyansının %91.1'ini açıklamaktadır.

Tablo 4.4 : LS-Least Squares (NLS ve ARMA) Test Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	p
$\Delta \ln \text{GSYH}_{pc}$	0.980583	0.040882	2.398.577	0.0000
HATATERİMİ(-1)	-0.264574	0.132898	-1.990.810	0.0516
C	0.020353	0.006557	3.103.909	0.0030
R-squared	0.914207	Mean dependent var		0.080288
Adjusted R-squared	0.911030	S.D. dependent var		0.153407
S.E. of regression	0.045758	Akaike info criterion		-3.279695
Sum squared resid	0.113066	Schwarz criterion		-3.172166
Log likelihood	96.47130	Hannan-Quinn criter.		-3.237905
F-statistic	287.7115	Durbin-Watson stat		2.068587
Prob(F-statistic)	0.000000			

Bağımlı Değişken: $\Delta \ln \text{TumHaneHalkı}$

Tablo 4.4'te yer alan sonuçlar incelendiğinde;

Kişi başı GSYH' nın; hanehalkı harcamaları toplam miktarı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu $R^2 = .91$, $F = 287.712$, $p < .01$ görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tüketim makro iktisadi bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve bu açıdan disiplinler arası büyük önem taşımaktadır. Var olan bütün bilim alanları tüketim kavramıyla ilişkilidir. 1936' dan itibaren iktisat içerisindeki yerine bakıldığında ise en çok incelenen konudur. Tüketicinin, bireylerin davranışlarını ve yaşamlarını ortaya koyan bir dinamik olması ona olan talebi açıklamaktadır. Özel tüketim harcamalarının, özel kesim ve kamu kesimi harcamalarından daha fazla orana sahip olması makro iktisat dalında ne kadar büyük önem arz ettiğini göstermektedir.

Sürdürülebilir kalkınma; doğa ve insan arasında denge oluşturarak, doğal kaynakları tahrip etmeden bu kaynakların düzgün ve bilinçli bir şekilde kullanılmasını mümkün hâle getirerek sonraki nesillerin gereksinimlerinin giderilmesine ve kalkınmasına el verecek şekilde şu anın ve gelecek hayatın kalkınmasının düzenlenmesidir.

Dünyanın sahip olduğu kapasitenin belirli bir düzeyde olduğunun idrak edilmesi, sürdürülebilir kalkınma üzerine yapılan çalışmaların çoğalmasına sebep olmuştur. Meadow ve arkadaşları 1972 yılında 'büyümenin sınırları' adıyla sürdürülebilir kalkınma ile ilgili birçok önemli çalışma yapmıştır. Sürdürülebilirlik kavramı; sosyolojik, ekonomik ve ekolojik ilimlerce farklı tarzlarda yorumlanmıştır. Ekonomik bakış açısıyla yapılan değerlendirmelerde kıt kaynakların etkin dağılımına odaklanılırken, ekolojik olarak yapılan değerlendirmelerde doğanın taşıma kapasitesi vurgulanmış, sosyolojik açıdan yapılan değerlendirmelerde ise kıt kaynakların eşit dağılımına yönelinmiştir. Bu farklı bakış açılarını bütünleştirmeye çalışan ve sürdürülebilir kalkınmanın farklı aşamalarına değinmek istenilen birçok çalışma da yapılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmanın hedefinin; ekonomik açıdan verimli, ekolojik açıdan sürdürülebilir ve sosyal açıdan eşit haklara sahip bir dünya inşa edilmesi olduğu sonucu görülmüştür.

Sürdürülebilirliği tanımlamak, ölçmek ve nicelik anlamında ortaya veri koymak oldukça zor bir süreçtir. Bunun yanında ölçüm yaparak nicel veriler ortaya koymak ve bunları diğer verilerle karşılaştırmak oldukça önemlidir. Sosyal, çevresel ve ekonomik boyutları ile sürdürülebilir kalkınma çeşitlilik içermekte olup; alt yapı olarak doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesinin önemi ile mevcut sistemin fitratı gereği kaynakları tahrip eden, yok eden yönünün bir arada olması sürdürülebilirliğin

anlaşılmasını ve yorumlanmasını zor bir hâle getirmektedir. Sürdürülebilirliğin özellikle sosyal anlamda gerçekleştirilebilmesi büyük önem arz etmektedir. Bunun için eşit gelir dağılımı, kültürel yolculuğa saygı, sosyal adalet ve eşitlik gibi unsurlar dikkate alınmalıdır.

Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma anlamında ilerleme kaydedebilmesi için çevresel problemleri etkili bir biçimde çözüme kavuşturma gayretinde olması, çevresel politikalarını güçlendirmesi, ekonomik ve sektörel anlamda çevresel problemleri ön plana alarak çözüme kavuşturması, uluslararası çevresel iş birliklerine gerekli özeni göstermesi gerekmektedir.

Çalışmanın uygulama kısmında 1960-2018 yılları arasındaki Türkiye'de kişi başı GSYH ile hanehalkı harcamaları toplam miktarı arasındaki uzun dönemli ilişki ve kişi başı GSYH' nın hanehalkı harcamaları toplam miktarı üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Dinamik bir işgücüne ve üretim imkânlarına sahip bir ülke olan Türkiye'de hanehalkı harcamalarının büyük bir kısmı tüketim harcamaları boyutunda olmaktadır. Bu durum Türkiye'de mevcut tüketim koşullarına cevap verecek bir üretim potansiyelinin ortaya çıkmasında destekleyici bir güçtür. Özellikle sürdürülebilir kalkınma boyutunda üretim faaliyetlerinin doğayla uyum içerisinde ve çevreye zarar vermeden yapılması gerekmektedir. Son yıllarda yapılan yasal düzenlemeler ile bu durum daha önemli hâle gelmektedir.

Uluslararası protokoller bağlamında Türkiye çevresel faktörleri dikkate alarak üretim koşullarının standartlarını geliştirme adımları atmaktadır. Sıfır atık, kaynağında ayrıştırma, çevresel uyumun sağlanması, fabrika atıklarının rehabilitesi ve çalışma koşullarının standardizasyonu gibi proje bazlı ilerlemelerle sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması hedeflenmektedir.

Bu çalışmada belirlenen amaç doğrultusunda oluşturulan denklemlerin sonuçları irdelendiğinde; Türkiye'de kişi başı GSYH ile hanehalkı harcamaları toplam miktarı arasında uzun dönemde bir ilişkinin var olduğu ve kişi başı GSYH'nın hane halkı harcamaları toplam miktarı üzerinde olumlu ve çok güçlü bir etkisinin olduğu görülmüştür.

Bu sonuçlara göre Türkiye örneğinde görüldüğü üzere, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla arttıkça; bu artışın etkisi doğrudan hanehalkı harcamaları üzerinde kendini göstermiş ve hanehalkı harcamalarını arttırmıştır. Harcamaların çok büyük bir kalemini oluşturan tüketim harcamaları doğru ve etkin yönetildiğinde doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik büyümeyi ve refahı olumlu yönde destekleyecektir. Kaynakların kıt, ihtiyaçların sınırsız olduğu varsayımıyla; kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçlara eşit dağılımını öngören, tükettiğini yeniden üretime dönüştüren, geleceğe kullanılabilir kaynak aktarabilen yönetimlere ihtiyaç vardır. Yine bu konuda tüketimin birer öznesi olarak bizlere ve topluma büyük sorumluluklar düşmektedir. Hayatın tüketim odaklı idame ettirilmesi, gelirin büyük bir kısmının pozitif dışsallık sağlayacak verimli alanlarda kullanılmayarak israfa sebep olacaktır.

Türkiye’de sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında yurt içi tasarrufların artırılması oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye’nin toplam tasarruf oranının küresel kriz sürecinde artmakta olduğu ve bu artışın kaynağında kamu tasarruflarındaki artışın etkili olduğu değerlendirilmektedir. Kamu tasarruf oranının son yıllarda düzenli olarak arttığı ve kamuda israf önlenerek tasarrufun sağlanmasının önemi büyüktür. Aynı şekilde özel kesim tasarrufların da artırılıp maliyetlerin düşürülmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda yine toplumda tasarruf bilincini arttırmaya ve tüketim alışkanlıklarını tasarrufu destekleyici yönde geliştirmeye yönelik politikaların uzun vadede kalıcı tasarruf artışı sağlayacağı görülmektedir.

Yatırımlar açısından değerlendirildiğinde ise, Türkiye’de yüzde 30’luk bir yatırım oranının da oldukça yüksek bir oran olduğu değerlendirilebilir. Bu alanda yatırımların artırılmasından ziyade yatırımların bileşimi değiştirilerek, özellikle inşaat sektöründen makina teçhizata veya tarım ve hayvancılığa doğru yönlendirilmesinin etkinliği sağlayacağı düşünülmektedir. Fakat döviz kurlarındaki dalgalanmalar birtakım belirsizlikler söz konusu özel kesim yatırımlarını sekteye uğratmaktadır. Kapsamlı ve etkin bir yatırım politikası ile toplam faktör verimliliğini arttırarak ekonomik büyümeye katkı sağlamak mümkün olacaktır. Mevcut kaynakların etkin kullanılması durumunda ekonomik büyüme oranının sürdürülebilir hâle gelebileceği değerlendirilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında yönetimlerce alınan kararlarda halkın çoğunluğunun görüşlerine yer verilmeli ve bu süreçte halkın yönetim kanallarına yakın olması sağlanmalıdır. Bilhassa yerel yönetimlerin bu konuda ön

ayak olması gerekmektedir. Yine hükümetler nezdinde dengeli bir nüfus politikası amacı güdülmeli özellikle gelir dağılımı ve cinsiyet eşitsizlikleri konusundaki çalışmalar arttırmalıdır.

KAYNAKÇA

- ACER, A.: 2019 "Türkiye’de 2000 Sonrası Ekonomik Büyümenin Başlıca Belirleyicileri", **Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- AGAMIEH, M., NASİF, I.: 2007 "Economic Development between Theory and Practice", **University House**, Egypt.
- AKGÜL, U.: 2010 "Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi**.
- AKYÜZ F., YEŞİL T.: 2017 "BIST Sürdürülebilirlik Endeksine Kayıtlı Üretim Sektöründe Faaliyet Gösteren Şirketlerin Finansal Performanslarının İncelenmesi", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, 9/16, 61-78.
- ALTAN, M., GÖKTÜRK, İ.E.: 2007 "Türkiye’de Kredi Kartlarının Toplam Özel Nihai Tüketim Harcamalarına Etkisi: Bir Çoklu Regresyon Analizi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 18, 25-47.
- ALTUNÇ, Ö.: 2011 "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye’ye İlişkin Ampirik Kanıtlar", **Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 18/2, 145-157.
- APERGIS, N., PAYNE, J.E.: 2010 "Renewable Energy Consumption and Growth in Eurasia", **Energy Economics**, 32/6, 1392-1397.
- ARI, S.: 2019 "Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Ulaşılması İçin Türkiye’de Tarım Çevre Özelinde Politika Önerilerinin Geliştirilmesi", **Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ARISOY, I., AYTUN, C.: 2014 "Türkiye’de Tüketim Harcamaları, Krediler ve Tüketici Güveni Arasındaki İlişkilerin Analizi", **Business and Economics Research Journal**, 5/2, 33-45.
- ARSLAN, F.: 2019 "Hane Halkı Tüketim Harcamalarını Etkileyen Faktörler: Türkiye ve Avrupa Birliği Karşılaştırması", **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- ATTARI, S.Z., DEKAY, M.L., DAVIDSON, C.I., DE BRUIN, W.B.: 2010 "Public Perceptions of Energy Consumption and Savings", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, 107/37, 16054-16059.
- AYKIRI, M.: 2017 "Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği ve Orta Gelir Tuzağından Çıkışta Beşeri Sermayenin Önemi: Yüksek ve Üst-Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Bir Uygulama", **Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 3/4, 683-706.
- AYKIRI, M., TOKUCU, E.: 2017 "Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği Açısından Beşeri Sermayenin Önemi: Yüksek Gelirli Ülkeler Üzerine Bir Uygulama", **Kafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal**, 8/16, 259-293.
- AZAKİ, Z.A.: 2019 "Banka Kredilerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Körfez İşbirliği Konseyi Ülkelerinde Uygulama", **Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi**, Doktora Tezi, Gaziantep.
- BAKIRCI, F.: 1995 "Tüketici Gelir-Harcama İlişkileri ve Sivas İli Tüketim Fonksiyonu", **Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- BALAN, F.: 2016 "Politik İstikrar ve Devlet Harcamaları İlişkisi: 1986-2013 VAR Analizi", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 14/27, 519-537.
- BAŞKAYA, F.: 1986 "Azgelişmişliğin Sürekliliği", **Kaynak Yayınları**, İstanbul.
- VAN DEN BERGH, J.C.: 2001 "Ecological economics: themes, approaches, and differences with environmental economics", **Reg Environ Change**, 2, 13-23.
- BEYAZIT, M.F.: 2004 "Türkiye Ekonomisi ve Büyüme Oranının Sürdürülebilirliği", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 5/1, 89-99.
- BİLGİLİ, Y.: 2014 "Makro İktisatın Teorik Esasları", **Karşılaştırmalı İktisat Okulları Ders Notları**, 11. Baskı, İkinci Sayfa Basım.
- BO MAARAF, E., MURAT, S.: 2016 "Algerian Scientific Journal Platform", **Determinants of Economic Growth in Algeria**, 8/1, 1-21.

- CANAN, A.: 2017 "Ekolojik İktisatta Kalkınma Sorunu: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul.
- CASTRO, C.J.: 2004 "Sustainable Development: Mainstream and Critical Perspectives", **Organization & Environment**, 17, 195-225.
- CEMALCILAR, İ.: 1998 "Pazarlama, Kavramlar Kararlar", **Beta/Basım Yayın**, İstanbul.
- CENGİZ, S.Ü.: 2015 "Sürekli Gelir Hipotezine Borsaların Etkisinin Ekonometrik Analizi: Türkiye Uygulaması", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- CHANG, T., GUPTA, R., INGLESİ-LOTZ, R., SIMO-KENGNE, B., SMITHERS, D. VE TREMBLING, A.: 2015 "Renewable Energy and Growth: Evidence From Heterogeneous Panel of G7 Countries Using Granger Causality", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 52, 1405-1412.
- ÇALAPÖVER, A.U.: 2017 "Türkiye'de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın 2001 Krizi Öncesi ve Sonrası Dönemlere İlişkin Uygulama Açısından Karşılaştırılması", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ÇINAR, M., YETKİN, F., BEKTAŞ, S.: "Elektrik Tüketiminin Sürdürülebilir Kalkınmaya Etkisi: Türkiye Üzerinde Ampirik ve Davranışsal Bir İnceleme", **Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi**, 3/2, 345-366.
- D'ACUNTO, F., HOANG, D., WEBER, M.: 2015 "Inflation Expectations and Consumption Expenditure". Chicago Booth Global Market Working Paper Series, Working Paper.
- Dal, N.E.: 2017 "Tüketim Toplumu ve Tüketim Topluma Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir Araştırma", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9/19, 1-21.
- DARBY, M.:1975 "Postwar U.S. Consumption, Consumer Expenditures and Saving", **The American Economic Review, Papers and Proceedings of the Eighty-seventh Annual Meeting of the American Economic Association**, 65/2, 217-222.

- Dayanır, A., Durğun, B., Durğun, F.: 2017 "Ekonomik Büyüme, Çevre İçin Fırsat Maliyeti Mi? Türkiye İçin Nedensellik Analizi", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi (Icomep 2017 Özel Sayısı)**, 136-163.
- DUESENBERRY, J.S.: 1952 "Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior", **Harvard University Press**, Cambridge.
- DURĞUN, B., DURĞUN, F.: 2018 "Yenilenebilir Enerji Tüketimi İle Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği", **International Review of Economics and Management**, 6/1, 1-27.
- DURKAYA, M.: 2012 "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Özel Tüketim İlişkisi", **Maliye Dergisi**, 163, 118-129.
- DÜNYA BANKASI <https://data.worldbank.org/>
- FEATHERSTONE, M.: 1996 "Postmodernizm ve Tüketim Kültürü", Mehmet K. Çev., **Ayrıntı Yayınları**, Birinci Basım.
- GLOULI, N., ABDELLAH, L.: 2018 "Determinants of Economic Erowth in the Middle East and North Africa", **Journal of Economics of Business and Finance**, Algeria, 6/1, 28-46.
- GÖMCELİ, E.: 2019 "Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Kentsel Kalkınma Potansiyeli Dinamiklerinin Değerlendirilmesi: Konya İli Örneği", **Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- GRIGOLI, F., HERMAN, A. SCHMİDT-HEBBEL, K.: 2014 "World Saving", **International Monetary Fund, Journal Issue**, 204, 1-55.
- GANONG, P., NOEL, P.: 2015 "How does unemployment affect consumer spending?", **Technical Report**, Working Paper. <https://www.nber.org/papers/w22274>
- GÜLEN, H.: 2018 "İstihdam Edilmiş Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- GÜR, B.: 2012 "Sürdürülebilir Kalkınma, Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Türkiye'de Mikro Finansman Uygulamaları", 11/21, 87-106.

- GÜRAK, H.: 2006 "Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi", **Ekin Kitabevi**, Bursa.
- GÜREŞÇİ PEHLİVAN, G., UTKULU, U.: 2007 "Türkiye'nin Tüketim Fonksiyonu: Parçalı Hata Düzeltme Modeli Bulguları", **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7/14, 39-65.
- GÜRLER G.H., KÜÇÜKİLHAN, M.: 2012 "Sağlık Hizmetlerinde Yatırım Harcamalarının Hastane Hizmetleri ve Hizmet Kalitesine Etkisi: Ampirik Bir Çalışma", **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2, 138-153.
- HARRIS, J.M., CODUR, A.M.: 2004 "Macroeconomics and the Environment", **Tufts University Global Development and Environment Institute**, Boston (USA).
- HARRİS, J.M.: 2000 "Basic Principles of Sustainable Development", (Çeviri: Emine Özmete), Global Development and Environment Institute Working Paper:00- 04, Tufts University, USA, 4-20.
- HUSSEN, A.M.: 2005 "Principles of Environmental Economics: Economics, ecology and public policy", (second published), **Routledge Taylor & Francis e-Library**, London and New York.
- İSMAİL, A., EREKAT, M.: 1999 "Basic Concepts in Economics", **Dar Wael, Amman**, 374.
- İŞİK, N.: 2018 "Avrupa'da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi", **International Review of Economics and Management**, 6/2, 1-20.
- KALKINMA BAKANLIĞI: 2018 "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Tüketim ve Tasarruf Eğilimleri", **Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara.
- KANBEROĞLU, Z., KARA, O.: 2016 "Finansal Sektör Gelişimi ve Sürdürülebilir Kalkınma İlişkisi", **Electronic Journal of Social Sciences**, 15/57, 309-318.
- KARASAR, N.: 1999 "Bilimsel Araştırma Yöntemi", **Nobel Yayınevi**, Ankara.

- KAYA, Ö.F.: 2017 "İçsel Büyüme Sürecinde Ar-Ge, Beşeri Sermaye ve Sosyal Sermayenin Etkileri", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KAYA, E.: 2006 "Kamu Harcamalarının Büyüme Üzerine Etkisi", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Balıkesir.
- Kaya, S.: 2017 "Türkiye'nin Tüketim Fonksiyonu: Zaman Serisi Yapısal Kırılma ile Analiz (1998-2016)", **İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi**, 5/1, 1-34.
- KAYPAK, Ş.: 2011 "Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre", **Mustafa Kemal Üniversitesi, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 13/20, 19-33.
- KEATING, M.: 1993 "Değişimin Gündemi, Çeviren: TÇV Çalışma Grubu", **UNEP Türkiye Komitesi Yayını**, Ankara.
- KIZILKAYA, E.: 2005 "Joseph A. Schumpeter'in Girişimcilik Fikrine Dair Bir Not", **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 1/10, 26-45.
- KIZILKAYA, E.: 2010 "Yaratıcı Girişimci Schumpeter'in İktisadi Değişim Modeli", **Derin Yayınları**, İstanbul.
- LIN, B., MOUBARAK, M.: 2014 "Renewable Energy Consumption–Economic Growth Nexus for China", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 40, 111-117.
- RICHAD, L.G., PETER, O.S., DOUGLAS, D.P.: 1988 "İtisat Cilt: 1", Yayın Sorumlusu: Ahmet Çakmak, **Bilim Teknik Yayınevi**, İstanbul.
- MENGÜ, S.Ç.: 2005 "Tüketimle Edinilen Yanılsanmış Seçkinlik", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 21/21, 155-160.
- MISHKIN, F.S.: 2000 "Finansal Piyasalar ve Kurumlar", **Bilim Teknik Yayınevi**, İstanbul.
- MOSTAFA, M., AHMED, S.: 1999 "Mathematical Models of Planning and Economic Development", **Library and Printing Press**, Egypt.
- ODTÜ: 2003 "Balaban Valley Sustainable Development Project", Ankara.

- OLCAY, T.: 2015 "Sürdürülebilir Kalkınma ve Ölçümü Üzerine Bir İnceleme", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi.
- ÖZAL, N.: 2019 "Ekolojik Tarım ve Küresel Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri: OECD Ülkelerinde Bir Uygulama", **Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ÖZSOY, C.: 2009 "Türkiye'de Eğitim ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin VAR Modeli ile Analizi", **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, 4/1, 71-83.
- ÖZSUNGUR, F., GÜVEN, S.: 2017 "Tüketici Davranışlarını Etkileyen Sosyal Faktörler ve Aile", **International Journal of Eurasian Education and Culture**, 3, 127-142.
- PEARCE, D., MARKANDYA A., BABIER E.B.: 1993 "Yeşil Ekonomi İçin Mavi Kitap", T. Kafaoğlu-A. B. Kafaoğlu Çev., **Alan Yayıncılık**, İstanbul.
- PENPECİ, Ü.: 2019 "Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Uygulaması (1980-2017)", **Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- REPETTO, R., 1990 "The Case For National Resource Accounting", **Technology Review**, 41-46.
- SAÇIK, S.Y.: 2009 "Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açıdan Bir İnceleme", **KMU İİBF Dergisi**, 16, 162-171.
- SANCAK, E., DEMİRCİ, N.: 2012 "Ulusal Tasarruflar ve Türkiye'de Sürdürülebilir Büyüme İçin Tasarrufların Önemi", **AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8/2, 159-198.
- SCHOOLEY, D.K., WORDEN, D.D.: 2010 "Fueling the Credit Crisis: Who Uses Consumer Credit and What Drives Debt Burden&Quest", **Business Economics**, 45/4, 266-276.
- SEBRİ, M.: 2015 "Use Renewables to be Cleaner: Meta-Analysis of the Renewable Energy Consumption–Economic Growth Nexus", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 42, 657-665.

- SEBRİ, M., BEN-SALHA, O.: 2014 "On the Causal Dynamics between Economic Growth, Renewable Energy Consumption, CO2 Emissions and Trade Openness: Fresh Evidence from BRICS Countries", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 39, 14-23.
- SHAHBAZ, M., HYE, Q.M. A., TİWARİ, A.K., LEITÃO, N.C.: 2013 "Economic Growth, Energy Consumption, Financial Development, International Trade and CO2 Emissions in Indonesia", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 25, 109-121.
- SHAPİRA, P., YOUTİE, J.: 2015 "The Economic Contributions of Nanotechnology to Green and Sustainable Growth", Eds. Basiuk V., Basiuk E. **Processes for Nanotechnology, Springer, Cham**, pp. 409-434.
- SINGH, B., RAMESH, K.C.: 1971 "The Relative Income Hypothesis-A Cross Country Analysis", **Review of Income and Wealth**, 17/4, 341-348.
- SOYLU, Ö.B.: 2019 "Gelir ve Harcama Düzeylerinin Tasarruf Davranışına Etkisi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2/38, 109-130.
- TANDOĞAN, D., ÖZYURT, H.: 2013 "Bankacılık Sektörünün Ekonomik Büyüme ve Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Testleri (1981-2009)", 37/2, 49-80.
- TEZEL, Ö.: 2019 "Sürdürülebilir Kalkınmada Atık Yönetimi ve İşletmelerde Yarattığı Dışsallıklar", **Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- TODARO, M.P.: 1992 "Human Development Report 1992", **Population and Development Review**, 18/2, 359- 363.
- TUTAR, E., KUŞCU, A.: 2020 "Hane halklarının tüketim alışkanlıklarını etkileyen etmenler: Bor uygulaması", **Journal of Social and Humanities Sciences Research**, 7/53, 1205-1218.
- UÇAK, S.: 2010 "Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Alternatif Enerji ve Enerji Üretimi Büyüme İlişkisi: Panel-Veri Analizi", **Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**: Kocaeli.

- UÇAN, O., KAÇAR, E.: 2017 "Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Nüfus İlişkisi: Türkiye Örneği", **Verimlilik Dergisi**, 1/2, 109-120.
- UNDP: 2005 "Human Development Report", **Oxford University Press**, New York.
- UNDP, ÇEVRE BAKANLIĞI: 2002 "Sürdürülebilir Kalkınma Ulusal Raporu", Ankara.
- UYSAL, Ö.: 2012 "Parasal Büyüme Modellerinin Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Sınıflandırılması", **Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 4/3, 111-119.
- UYSAL, Ö., 2013 "Sürdürülebilir Büyüme Kavramının Çevre ve Ekonomik Boyutlarının Ayırıştırılması", **Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 5/2, 111-118.
- ÜNSAL, E., 2007 "Makro İktisat", 7. Baskı, **İmaj Yayıncılık**, Ankara.
- WANG, S.S., ZHOU, D.Q., ZHOU, P., WANG, Q.W.: 2011 "CO2 Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in China: a Panel Data Analysis", **Energy Policy**, 39/9, 4870-4875.
- YALÇINKAYA, Ö., KAYA V.: 2016 "Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği, Eğitim ve Verimlilik İlişkisi: G-20 Ülkeleri Üzerinde Bir Uygulama (1992-2014)", **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 4/4.171-193.
- YANIKLAR, C.: 2006 "Tüketicinin Sosyolojisi", **Birey Yayıncılık**, İstanbul.
- YENER, E.N.: 2002 "İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış", **Planlama Dergisi**, 129-138.
- YILDIRIM, K.: 2020 "Tasarruf Açığı Sorunu: Türkiye ve Çin Karşılaştırması", **Journal of Humanities and Tourism Research**, 10/2, 262-274.
- YILMAZ, O.: 2019 "Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Türkiye' de İlkokul Kademesinde Çevre Eğitiminin Gerekliliği", **Ankara Hacı Bayram Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- YUE, S., MUNİR, I.U., HYDER, S., NASSANİ, A.A., ABRO, M.M.Q., ZAMAN, K.: 2020 "Sustainable Food Production, Forest Biodiversity and Mineral Pricing: Interconnected Global Issues", **Resources Policy**, 65, 101583.

ZAMAN, K., ABD-EL
MOEMEN, M.: 2017

“Energy Consumption, Carbon Dioxide Emissions And Economic Development: Evaluating Alternative and Plausible Environmental Hypothesis for Sustainable Growth”, **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 74, 1119-1130.

ZENGİN, C.: 2020

“Çevre, Ekolojik İktisat ve Büyüme”, **Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Ankara.

ZIAEI, S.M.: 2015

“Effects of Financial Development Indicators on Energy Consumption and CO2 Emission of European, East Asian and Oceania Countries”, **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, 42, 752-759.

EKLER

EK 1: Kök Birim Testi Eviews Program Çıktıları

Null Hypothesis: GDP_PC has a unit root
Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	1.119237	0.9301
Test critical values: 1% level	-2.605442	
5% level	-1.946549	
10% level	-1.613181	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: GDP_PC has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-0.141855	0.9394
Test critical values: 1% level	-3.548208	
5% level	-2.912631	
10% level	-2.594027	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: GDP_PC has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.771759	0.7056
Test critical values: 1% level	-4.124265	
5% level	-3.489228	
10% level	-3.173114	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_GDP_PC has a unit root

Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-7.466403	0.0000
Test critical values: 1% level	-2.606163	
5% level	-1.946654	
10% level	-1.613122	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_GDP_PC has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-8.461218	0.0000
Test critical values: 1% level	-3.550396	
5% level	-2.913549	
10% level	-2.594521	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_GDP_PC has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-8.421912	0.0000
Test critical values: 1% level	-4.127338	
5% level	-3.490662	
10% level	-3.173943	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: EXPENDTR has a unit root
Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	1.252100	0.9448
Test critical values: 1% level	-2.605442	
5% level	-1.946549	
10% level	-1.613181	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: EXPENDTR has a unit root

Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	0.033901	0.9575
Test critical values: 1% level	-3.548208	
5% level	-2.912631	
10% level	-2.594027	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: EXPENDTR has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.678009	0.7484
Test critical values: 1% level	-4.124265	
5% level	-3.489228	
10% level	-3.173114	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_EXPENDTR has a unit root
Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-6.786157	0.0000
Test critical values: 1% level	-2.606163	
5% level	-1.946654	
10% level	-1.613122	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_EXPENDTR has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-8.259095	0.0000
Test critical values: 1% level	-3.550396	
5% level	-2.913549	
10% level	-2.594521	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: OK_D_LN_EXPENDTR has a unit root

Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-8.331648	0.0000
Test critical values: 1% level	-4.127338	
5% level	-3.490662	
10% level	-3.173943	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: RESID02_DL has a unit root
Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-9.711592	0.0000
Test critical values: 1% level	-2.606163	
5% level	-1.946654	
10% level	-1.613122	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: RESID02_DL has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-9.624363	0.0000
Test critical values: 1% level	-3.550396	
5% level	-2.913549	
10% level	-2.594521	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Null Hypothesis: RESID02_DL has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=10)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-7.411476	0.0000
Test critical values: 1% level	-4.130526	
5% level	-3.492149	
10% level	-3.174802	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.